

Ιωάννης Δ. Στεφανίδης

ΤΟ «ΔΑΙΜΟΝΙΟ ΤΗΣ ΦΥΛΗΣ» ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΝΑΠΤΥΞΗ, 1945-67*

* Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Το παρόν άρθρο διερευνά τον τρόπο με τον οποίον ένας ευρύτατης παραδοχής όρος, το «δαιμόνιο», αλλά και ταυτόσημοι όροι–στερεότυπα εμφανίζονται στο δημόσιο, προφορικό και γραπτό, λόγο πολιτικών και οικονομολόγων κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο που ορίζεται από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αφενός, και την επιβολή της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας, αφετέρου. Στο χρονικό αυτό πλαίσιο, επιχειρείται να ανιχνευτούν, πρώτον, το περιεχόμενο του όρου και η συνάφειά του με άλλα στοιχεία του «χαρακτήρα των Ελλήνων», δεύτερον, η συσχέτισή με κρίσιμα ζητήματα που αντιμετώπιζε η χώρα, ιδίως στο πεδίο της οικονομίας, και, τρίτον, η τυχόν προβολή του ως «εργαλείου» για την αντιμετώπιση των εν λόγω ζητημάτων.

Τα ζητούμενα για τη χώρα κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν, αρχικά, η ανασυγκρότησή της, έπειτα από τις αλλεπάλληλες δοκιμασίες του Πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου, και, εν συνεχεία, η έξοδός της από την οικονομική «υπανάπτυξη», με τελικό στάδιο την ένταξή της στη χορεία των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης και του κόσμου. Κατά την πρώτη φάση, της ανασυγκρότησης, ήταν ιδιαίτερα αισθητή η συνεισφορά του «ξένου παράγοντα», κατεξοχήν του αμερικανικού, καθώς μεταξύ 1947-54 η Ελλάδα εντάχθηκε σε διαδοχικά προγράμματα αμερικανικής εξωτερικής βοήθειας, με σημαντικότερο το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Ανασυγκρότησης (Σχέδιο Marshall). Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, η επιδίωξη της ανάπτυξης συνυφάνθηκε, αφενός, με το μετασχηματισμό της, κατά βάση, αγροτικής ελληνικής οικονομίας προς την κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης και της ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα, ιδίως του τουρισμού· και, αφετέρου, με τη σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ).

Τα περιοριστικά πλαίσια που επέβαλε η πανδημία του COVID-19 προσανατόλισαν την έρευνα του θέματος κυρίως σε πηγές προσβάσιμες σε ηλεκτρονική μορφή. Δύο ήταν οι βασικές δεξαμενές υλικού, η Βιβλιοθήκη της Βουλής, που χορήγησε τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής μεταξύ 1946 και 1967 σε περίπου 45.000 φωτογραφικές στάσεις, και η Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού

Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Μελετήθηκε επίσης αρχαικό υλικό στην κατοχή του συγγραφέα, καθώς και τίτλοι από τη Βιβλιοθήκη του Οικονομικού Τμήματος του ΑΠΘ.

Εκδοχές και όρια του όρου

Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, όπως και στις προηγούμενες από καταβολής της ελληνικής εθνικής ιδέας, η στερεότυπη έννοια του «δαιμονίου της φυλής», όπως συνήθως αναφέρεται, συναπαρτίζει την εικόνα της πλειονότητας των Ελλήνων για τον εθνικό τους εαυτό. Επίσης, συμπλέκεται με άλλες καθιερωμένες αντιλήψεις, όπως η μοναδική συμβολή του ελληνισμού στη διανοητική πορεία της ανθρωπότητας και η θέση της χώρας ως λίκνου και προμαχώνα του δυτικού πολιτισμού. Αν μια μικρή και φτωχή χώρα, όπως διαχρονικά θεωρείτο η Ελλάδα, είχε γεννήσει «τον Πυθαγόρα, τον Αριστοτέλη, τον Σωκράτη και την στρατιάν των άλλων σοφών διδασκάλων οι οποίοι έδωκαν το φως της Παιδείας... εις όλον τον κόσμο»,¹ αυτό δεν μπορεί παρά να αποτελέσει εκδήλωση ενός «μυστικού και αιωνίας αξίας παράγοντος»² που προίκισε του Έλληνες με ιδιαίτερα πνευματικά χαρίσματα. «Η Ελληνική Φυλή έχει το χάρισμα του Πνεύματος», διαπίστωνε ο Λόγος του Θρόνου προς την εθνική αντιπροσωπεία, το Δεκέμβριο του 1963,³ και επαναλάμβανε ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου, εισηγούμενος την ίδρυση ενός νέου Πανεπιστημίου, στην Πάτρα, δέκα μήνες αργότερα.⁴ Ο ίδιος συχνά αναφερόταν στο «τάλαντον της Ελληνικής φυλής», μοναδική εκδήλωση θείας εύνοιας, σύμφωνα με τον κυβερνητικό εισηγητή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964.⁵

¹ Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΙΖ', 17.8.1955, *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον) (όλες οι επόμενες παραπομπές σε συνεδριάσεις προέρχονται από την ίδια σειρά, με εξαίρεση όσες σημειώνονται ως προερχόμενες από την *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*), 293.

² Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΛΗ', 25.9.1956, 721· Γ. Παπανδρέου, Συνεδρίαση ΜΘ', 18.2.1957, 704.

³ Λόγος του Θρόνου, Συνεδρίαση Α', 16.12.1963, 5.

⁴ Γ. Παπανδρέου, Συνεδρίαση ΞΑ', 30.10.1964, 165.

⁵ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση ΚΓ', 27.8.1964, 459.

Το «δαιμόνιον» συμπύκνωνε επιμέρους ιδιότητες, όπως ευφυΐα, διορατικότητα, ευρηματικότητα, τόλμη, προσαρμοστικότητα και ατομικισμός. Τις «αρετές του γένους» απαριθμούσε με την ευκαιρία της 139^{ης} επετείου της Παλιγγενεσίας ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, κατατάσσοντας σε αυτές «την φιλοτιμίαν και την εφευρετικότητα, την γενναιοφροσύνην και την προς τον πλησίον αλληλεγγύην». ⁶ Την «Ελληνική φυλή», διαβεβαίωνε ο Θάνος Καψάλης, αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού στην κυβέρνηση Παπάγου το 1953, διέκρινε «πάντοτε τόλμη και ελαστικότης προσαρμογής». ⁷ Ενίοτε, οι ισχυρισμοί αυτοί διανθίζονταν με αναφορές στην «ακμαιότητα» και τη «ζωτικότητα την φυλετικήν», στο «πολυπλόκον» των απογόνων του Οδυσσέα, αλλά και στην «αγωνιστικήν διάθεσιν» και το πνεύμα της «αντιστάσεως» –στοιχεία χάρη στα οποία ο ελληνικός λαός είχε κατορθώσει να αντιμετωπίσει μακρά σειρά εχθρών, με πιο πρόσφατο παράδειγμα τους αγώνες κατά του Άξονα και του κομμουνισμού. ⁸

Αν ο Θεός ή η Φύση είχαν προικίσει τον Έλληνα με ιδιαίτερα χαρίσματα, το ίδιο θα μπορούσε να ισχύει και για τον τόπο που κατοικούσαν οι απόγονοι του Οδυσσέα. Πολιτικοί (ανάμεσά τους άνδρες επιφανείς όπως ο Καραμανλής, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Λεωνίδας Δερτιλής, ο Ιωάννης Ζίγδης), και οικονομολόγοι (όπως τα μέλη της αποστολής Porter του 1947 και ο Κυριάκος Βαρβαρέσος), υπενθύμιζαν ότι επί χιλιετίες η χώρα «όχι μόνον έζησεν αλλά και εμεγαλούργησεν», ⁹ παρά την, υποτιθέμενη, φτώχεια της. Σύμφωνα με τον Κανελλόπουλο,

⁶ Μήνυμα Κ. Καραμανλή, 25.3.1960, στο *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα* (στο εξής: *Καραμανλής: Αρχείο*), τ. 4 (Αθήνα: Ίδρυμα Γ. Κωνσταντίνος Καραμανλής–Εκδοτική Αθηνών, 1994), 267.

⁷ Θ. Καψάλης, Συνεδρίαση ΝΑ', 20.10.1953, 1323.

⁸ Π. Λυκουρέζος, Συνεδρίαση Ν', 19.3.1954, 701· Χ. Παπασταύρου, Συνεδρίαση ΜΔ', 14.2.1955, 793· Σ. Μακρόπουλος, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 534· Α. Πρωτοπαπαδάκης, Συνεδρίαση 94^η, 13.5.1960, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* (στο εξής: *ΕΣΒ*), Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', τ. Δ' (Αθήναι 1961), 273· Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Συνεδρίαση ΉΕ', 25.4.1961, 159. Γνωστός για το λυρικό του ύφος, ο ακαδημαϊκός και βουλευτής Αιτωλοακαρνανίας έκανε λόγο για «τα απέραντα όρια της Ελληνικής ζωτικότητας», τα οποία ξεπερνούσαν κατά πολύ τα στενά γεωγραφικά όρια του ελληνικού βασιλείου. Η ζωτικότητα αυτή, πρόσθετε, πήγαζε κατ' εξοχήν από «τα σπλάχνα της Υπαίθρου».

⁹ Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, (Αθήναι: χ.ε., 1952), 12.

η Ελλάδα ανέκαθεν αποτελούσε «κρίσιμον κόμβον παγκοσμίων ηθικών, εμπορικών και πνευματικών συναλλαγών».¹⁰

Ωστόσο, η αντίληψη για την προνομιούχο θέση της χώρας στο παγκόσμιο στερέωμα είχε και την αντίστροφη όψη της, καθώς μπορούσε να μετατραπεί από ευλογία σε κατάρα. Αυτό συνέβαινε κάθε φορά που κινούσε το ενδιαφέρον άλλων, συνήθως ισχυρότερων κρατών, ικανών να «την παρασύρουν εις τας διεθνείς συρράξεις», σε πολέμους «κατά τους οποίους η αυτοθυσία και η ψυχική ορμή του λαού μας εξαφανίζει πάντα υλικόν υπολογισμόν διά το οικονομικόν του μέλλον».¹¹ Οι περιπέτειες αυτές, σύμφωνα με το Γεώργιο Βαρβούτη, υπουργό Εθνικής Οικονομίας την περίοδο 1947-48, εν πολλοίς ευθύνονταν για τον σισύφειο χαρακτήρα των προσπαθειών του έθνους για ένα καλύτερο μέλλον.¹²

Ως προς την πηγή προέλευσης του δαιμονίου, στο λόγο που εκφώνησε, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντα προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών, το 1965, ο πολιτικός και λογοτέχνης Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας πληροφορούσε τους ακροατές του: «Μέσα εις τους θησαυρούς (της ψυχής του λαού) διαιώνίζεται το μαγικό μυστικό της ελληνικής διαρκείας. Εκεί εμφωλεύει αείζων το ελληνικόν δαιμόνιον».¹³ Αυτός ο «αγαθοδαίμονας»¹⁴ αποτελούσε το συγκριτικό πλεονέκτημα των Ελλήνων έναντι άλλων λαών: «Είναι γνωστόν», βεβαίωσε ο επί σειρά ετών διοικητής της Τραπεζής της Ελλάδος, Ξενοφών Ζολώτας, «ότι Ἕλληνας διαφέρει ουσιωδέστατα από απόψεως τεχνικής αντιλήψεως όχι μόνον

¹⁰ Π. Κανελλόπουλος, Συνεδρίαση Ε', 16.5.1946, 36.

¹¹ Γ. Βαρβούτης, Συνεδρίαση Κ' (Εκτακτος), 25.10.1947, 954. Για το βαρύ τίμημα που κατέβαλλε ο ελληνισμός ως «φρουρός μαχητικός εις την περιοχὴν αὐτὴν τῆς Μεσογείου ἐπὶ τρεῖς χιλιάδες τῶρα ἔτη» ἔκανε λόγο και ο βουλευτὴς Πειραιῶς Δ. Σφαῆλλος, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 2.8.1948, 1238. Για τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ὡς μέρους τῆς πολιτικῆς κουλτῦρας τῆς περιόδου, βλ. Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-67* (Aldershot: Ashgate, 2007), 27-51.

¹² Γ. Βαρβούτης, Συνεδρίαση Κ' (Εκτακτος), 25.10.1947, 954.

¹³ *Ελευθερία*, 15-1-1965, 6.

¹⁴ Τὸν ὄρο μεταχειρίζεται ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, ὡς ἀπόδοση τοῦ Genius, παραπέμποντας στὸν Γερμανὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτικὸ Georg Gottfried Gervinius: Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων: Ἀνιχνεύοντας τὴν ἐθνικὴ μας ταυτότητα* (Θεσσαλονίκη, 1983), 56.

από τους βαλκανικούς, αλλά και από προηγμένους τεχνικώς λαούς». ¹⁵ Χάρη στα ιδιαίτερα χαρίσματά του, κατάφερε να πραγματοποιεί «τα ακατόρθωτα», ¹⁶ παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπιζε μέσα και έξω από τον τόπο του: στενότητα και φτώχεια του εδάφους, γεωγραφική απομόνωση από τη Δύση, αλλεπάλληλα πλήγματα της Ιστορίας, ανεπαρκή κρατική οργάνωση, έλλειψη κεφαλαίων, αλλά και φυλετική μοναξιά – το «ανάδελφον» των Ελλήνων. ¹⁷ Σε κάθε περίπτωση, το ζητούμενο ήταν να αφυπνιστούν τα χαρίσματά του – πρωτίστως διά της παιδείας – και να τεθούν στην υπηρεσία των σκοπών του έθνους. ¹⁸

Περιγραφή του δαιμονίου απαντάται σε ενημερωτικά κείμενα και εκθέσεις που συνέταξαν ξένοι παρατηρητές της ελληνικής πραγματικότητας για λογαριασμό υπηρεσιών της πατρίδας τους. «Οι Έλληνες είναι μια φυλή πρακτικών δημοκρατών, ένας λαός προικισμένος με μοναδικά εύστροφο νου», ανέφερε στην ενότητα με τίτλο «Εθνικός χαρακτήρας» εγχειρίδιο που προοριζόταν για τη διοίκηση των βρετανικών δυνάμεων που θα δρούσαν στην κατεχόμενη από τον Άξονα χώρα. Ανάμεσα στα έμφυτα χαρακτηριστικά του Έλληνα, η ίδια έκδοση απαριθμούσε τον «ατομικισμό» αλλά και «το απεριόριστο ενδιαφέρον για κάθε τι ανθρώπινο». ¹⁹

Αναφορές, όπως η προηγούμενη, κατά τεκμήριο παρέμεναν απρόσιτες. Ωστόσο, οι Έλληνες μπορούσαν να επικαλεστούν τις γνώμες ξένων, για παράδειγμα επίσημων επισκεπτών, αλλά και στρατιωτικών ή

¹⁵ Ξενοφών Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις και τεχνική εκπαίδευσις*, ανάπτυπον εκ του τόμου *Οικονομική ανάπτυξις της Ελλάδος* (Αθήναι: Ελληνική Εταιρεία Οικονομικών Επιστημών, 1960), 6.

¹⁶ Σχόλιο για τους «Έλληνας... πρωτοπόρους, που ενεσάρκωσαν εις την πληρεστέραν αυτού έννοιαν, το δαιμόνιον της φυλής»: *Μακεδονία*, 10-4-1958, 2.

¹⁷ Α. Βερνίκος, Συνεδρίαση Νς', 20.10.1964, 50· Κ. Ράλλης, Συνεδρίαση Ο', 28.9.1966, 1497. Ο δεύτερος, βουλευτής της Β' Αθηνών με την ΕΡΕ, έκανε λόγο για «αγώνα επιβιώσεως» της φυλής, η οποία «περιβάλλεται από ξένας φυλετικούς εθνότητας και είναι αριθμητικώς τόσον μικρά, ...στερουμένη συγγενών φυλών».

¹⁸ Αυτή ήταν η προσέγγιση του Λουκή Ακρίτα, αρχιτέκτονα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964. Χαρακτηριστική είναι η αποστροφή της αγόρευσής του στη Βουλή κατά τη συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου: «Το νομοσχέδιον φιλοδοξεί να δημιουργήσει... ένα[ν] σύγχρονο[ν] άνθρωπο[ν] αλλά με ένα πολύ μεγαλύτερον όπλον το οποίον κανείς άλλος Ευρωπαίος δεν θα έχη: Θα είναι ένας Έλληνας»: Συνεδρίαση ΚΔ', 28.8.1964, 502.

¹⁹ Political Warfare Executive, *Greek Basic Handbook* (Part I: 'Pre-Invasion', Part II: 'Post-Invasion'), 'Secret' (July 1943), 35.

εργοδοτών που έρχονταν σε επαφή με συμπατριώτες τους στο εξωτερικό. Ως πρώτος Αμερικανός πρόεδρος που επισκέφτηκε την Αθήνα, ο Dwight D. Eisenhower εξήρε, στο λόγο του ενώπιον της Βουλής των Ελλήνων, «το θάρρος, τη ζωτικότητα και τη σωφροσύνη» του ελληνικού λαού.²⁰ Σύμφωνα με το Ζολώτα, ήταν «γνωστόν με ποίαν ταχύτητα οι Έλληνες στρατιώται της Μέσης Ανατολής εξεμάνθαναν τον χειρισμόν των νέων όπλων που κατέπλησσε πραγματικά τους συμμάχους εκπαιδευτάς των».²¹ «Εις την Σμύρνην», αφηγείτο στους συναδέλφους του βουλευτής Κεφαλληνίας, «με εβεβαίωσεν Άγγλος αξιωματικός, εκπαιδευτής τανκς, ότι οι Έλληνες στρατιώται εντός εβδομάδος οδηγούν τανκς, ενώ οι Τούρκοι ούτε εις ένα μήνα». Επικαλέστηκε επίσης ανταπόκριση στο *Βήμα*, σύμφωνα με την οποία Γερμανοί εργοδότες βεβαίωσαν πως «οι Έλληνες είναι οι καλλίτεροι όλων των εργατών».²²

Ως προς την ευρηματικότητα των Ελλήνων, χρονογράφος της εφημερίδας *Μακεδονία* παρέθετε τη γνώριμη και από άλλες πηγές ιστορία²³ σχετικά με τη χρήση απίθανων μεθόδων σε δύσκολες στιγμές, όπως το λουκούμι ως στεγανωτικό υλικό για ψυγείο αυτοκινήτου που τρύπησε.²⁴ Αλλά και Κέντρο Ελευθέρων Δημοσιογραφικών Σπουδών, παράρτημα του Ελληνοαμερικανικού Επιμορφωτικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, προσφερόταν να καλλιεργήσει «το έμφυτον δημοσιογραφικόν δαιμόνιον του Έλληνο».²⁵

Ανάλογες αναφορές προέρχονταν από ξένες πηγές, που διεκδικούσαν εξοικείωση με την ελληνική πραγματικότητα. Ενίοτε, οι αναφορές αυτές έπαιρναν ειρωνικό τόνο. Σχολιάζοντας τις αντιδράσεις που είχε πυροδοτήσει άρθρο του για την ελληνική πολιτική κατάσταση, ο διπλωματικός συντάκτης των *New York Times*, Cygus Sulzberger, η σύζυγος του οποίου ήταν Ελληνίδα, πίστευε το ελληνικό δαιμόνιο, το οποίο κάποτε δημιούργησε τον Παρθενώνα, με ικανότητα «εις την κατασκευήν νέων ολυμπίων μύθων».²⁶

²⁰ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 4 (1994), 219.

²¹ Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις*, 6.

²² Χ. Ρουχωτάς, Συνεδρίαση ΛΖ', 21.2.1962, 727.

²³ Ανάμεσά τους και η κινηματογραφική ταινία *Η νύφη το 'σκασε* (1962).

²⁴ Πρωταγωνιστής στην προκειμένη περίπτωση ήταν ο οδηγός Αμερικανού προξένου στη Θεσσαλονίκη: *Μακεδονία*, 8-12-1962, 2.

²⁵ Ξένη δημοσίευση, *Ελευθερία*, 16-4-1961, 11.

²⁶ *Μακεδονία*, 27-10-1966, 8.

Οι αναφορές στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων ακολουθούσαν τη διαπίστωση ότι η χώρα υστερούσε τόσο σε τεχνικά μέσα όσο και επενδυτικά κεφάλαια. Αν η Ελλάδα «οικονομικώς είναι υποανάπτυκτος, οι Έλληνες είναι υπερανάπτυκτοι», διακήρυττε ο βουλευτής Κυκλάδων Νικόλαος Αλαβάνος.²⁷ Στο ίδιο πνεύμα, συνάδελφοί του, όπως ο Γεώργιος Λαζανάς από τη Λέσβο, αναφέρονταν στο «γνωστόν δαιμόνιον της φυλής» ως τον κρίσιμο παράγοντα που επέτρεπε σε Έλληνες χωρίς «την βοήθειαν του χρήματος ή της καταγωγής» να διαπρέπουν στη διεθνή επιχειρηματική κονίστρα, ιδίως στη ναυτιλία.²⁸ Επομένως, αν έλειπαν από τη χώρα τα μέσα, μπορούσε κανείς να ελπίζει στο ανθρώπινό της κεφάλαιο. Μάλιστα, σύμφωνα με τον αντιστράτηγο και βουλευτή Αθηνών Σπυρίδωνα Γεωργούλη, αυτό ίσχυε ιδίως για την οικονομία, στο πεδίο της οποίας «κύριος παράγων είναι ο άνθρωπος, είτε ως άτομον είτε ως ταξική ομάς είτε ως εθνικόν σύνολον», με αποτέλεσμα να παρακάμπτονται ακόμα και οι «οικονομικοί νόμοι».²⁹

Οι ιδιότητες που συνέθεταν το «δαιμόνιον της φυλής» είχαν και την αρνητική τους όψη.³⁰ Οι σχετικές αναφορές εστίαζαν κυρίως στον «άκρατο» ατομικισμό των Ελλήνων που αντιστρατεύονταν την ανάγκη για πειθαρχία και συλλογική δράση.³¹ «[Η] χώρα μας δεν πάσχει από έλλειψη παραγωγικού και ανθρώπινου δυναμικού», υποστήριζε ο Ζολώτας, «αλλά από έλλειψη πνεύματος οργανώσεως και αυτοπειθαρχίας».³² Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, υπάρχουν σχόλια για «το πολεοδομικόν μας δαιμόνιον», το οποίο ευθυνόταν για την υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, ιδίως στην πρωτεύουσα.³³ Επικαλούμενοι «την μέχρι τούδε κρατήσασαν και συνεχιζομένην οικοδομικήν αναρχίαν», βουλευτές της συμπολίτευσης και της αντιπολίτευσης υποστή-

²⁷ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση ΞΕ', 12.4.1962, 554.

²⁸ Γ. Λαζανάς, Συνεδρίαση ΡΚ', 29.9.1959, 2113.

²⁹ Σ. Γεωργούλης, Συνεδρίαση ΡΒ', 30.5.1955, 1994.

³⁰ Σύμφωνα με χρονογράφο της μεγαλύτερης ημερήσιας εφημερίδας της Θεσσαλονίκης, «το δαιμόνιον... άλλοτε μάς αναδεικνύει καταπληκτικούς και άλλοτε μοναδικούς θαλασσοποιούς»: *Μακεδονία*, 8-12-1962, 2.

³¹ Δ. Χέλμης, Συνεδρίαση ΙΖ', 7.6.1946, 168.

³² Ζολώτας, «Η Ελλάς στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», *Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείον Μελετών και Ομιλιών* 33 (Αθήναι:, 1976): 46.

³³ *Μακεδονία*, 24-8-1958, 9.

ριζαν την επιβολή περιορισμών στη δόμηση, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950.³⁴ Η έλλειψη σεβασμού σε κανόνες μπορούσε να οδηγήσει και σε απροκάλυπτα εγκληματική συμπεριφορά. Από τον Τύπο της εποχής δεν έλειπαν τα σαρκαστικά σχόλια για παραβατικές εκδηλώσεις του «αθάνατου» δαιμονίου της φυλής.³⁵ Με αφορμή, μάλιστα, πρακτικών, όπως η εξαγωγή ακατάλληλων γεωργικών προϊόντων, που εξέθεταν τη χώρα διεθνώς, χρονογράφος αθηναϊκής εφημερίδας ζητούσε επαναπροσδιορισμό του ελληνικού δαιμονίου, το οποίο είχε καταστεί συνώνυμο με τη «μικροαπάτη και μπαγαποντιά».³⁶

Η αμφισβήτηση του δαιμονίου ως αιώνιου εθνικού χαρακτηριστικού (attribute) προερχόταν κυρίως από την πλευρά της Αριστεράς και, εμμέσως πλην σαφώς, από ορισμένες προσωπικότητες του λεγόμενου «αστικού» χώρου. Ο διακεκριμένος οικονομολόγος Βαρβαρέσος απέδιδε το *modus operandi* της ελληνικής επιχειρηματικότητας, δηλαδή «την επιδίωξιν ταχέως πλουτισμού, την ροπήν προς το εμπόριον μάλλον ή την παραγωγήν» στην κληρονομιά της τουρκοκρατίας. Τα αναγνωρίσιμα αυτά στοιχεία του δαιμονίου ο Βαρβαρέσος τα θεωρούσε εμπόδια για την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας.³⁷ Ωστόσο, ενώ αναγνώριζε την υστέρηση της χώρας έναντι των «προηγμένων χωρών», θεωρούσε ότι η Ελλάδα πλησίαζε το δυτικό πρότυπο περισσότερο από κάθε άλλη «οικονομικώς καθυστερημένην χώραν» χάρη, μεταξύ άλλων, και στην «ωριμότητα, ευφυΐαν και ζωτικότητα του λαού της».³⁸

Τις φυλετικές συνδηλώσεις του «δαιμονίου» απέρριπτε ο κορυφαίος φιλελεύθερος στοχαστής της εποχής του, ο Γιώργος Θεοτοκάς. Ο ίδιος

³⁴ Π. Τσούτσουρας, Συνεδρίαση ΠΙΑ', 13.6.1955, 2240. «Αυτό που έγινε περίξ της πρωτευούσης», υποστήριξε ο Γεώργιος Μόδης, βουλευτής Φλωρίνης με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, «είναι αίσχος. Μόνον εις χώραν Αθιγγάνων ηδύνατο να γίνη. Τα πάντα έχουν σκεπασθή από μίαν παράγκαν». Στο ίδιο, 2241.

³⁵ Σχόλιο στη *Μακεδονία*, 27-8-1957, με αφορμή τη σύλληψη ελληνογερμανικής σπείρας λαθρεμπόρων: «Το δαιμόνιον της αιωνίας ελληνικής φυλής... δεν απέθανε». Ανάλογος τίτλος στην ίδια εφημερίδα, με αφορμή την καταδίκη για λαθρεμπορία τριών Ελλήνων στην Τσεχοσλοβακία: «Το δαιμόνιον της Φυλής», 29-7-1966, 5.

³⁶ *Μακεδονία*, 17-11-1959, 2. Αναδημοσιεύοντας το απόσπασμα αυτό, χρονογράφος της εν λόγω εφημερίδας ψέγει τον εξ Αθηνών συνάδελφό του διότι «λησμονεί... ότι από την ελληνικήν ευφυΐαν, από το ελληνικόν πνεύμα επήγασεν και εφώτισε τον κόσμον όλον ο σημερινός πολιτισμός».

³⁷ Βαρβαρέσος, *Εκθεσις*, σ. 10.

³⁸ *Ο.π.*, 231.

ταύτιζε τον όρο αυτό με το «αιώνιο πνεύμα» του ελληνισμού, το οποίο αντιδιέσπελλε στους «ομαδικούς ναρκισσισμούς» που ανέδιδαν τα στερεότυπα περί «συλλογικής ευφυΐας». ³⁹ Το «πνεύμα» αυτό ο Θεοτοκάς το θεωρούσε προϊόν ιστορικών συγκυριών, ιδίως στιγμών εθνικής έξαρσης, που είχαν εμπνεύσει στους Έλληνες την πίστη «πως φωλιάζει στο έθνος τους ένας εσωτερικός δαίμονας». Το δαιμόνιο συμπύκνωνε «τις ικανότητες ευφυΐας, διαίσθησης και δημιουργίας του ελληνικού λαού» ενισχυμένες από μια παράδοση αιώνων. ⁴⁰ Τα στοιχεία αυτά, κατά τον συγγραφέα του *Δαιμονίου*, συνέθεταν την ιδιαίτερη «προσωπικότητα», «ψυχολογία», «ιδιοσυγκρασία» ή «ιδιοτυπία» του Έλληνα, που πορευόταν «μόνος στον κόσμο, σαν παιδί ορφανό», στερημένος από εθνικά συγγενείς λαούς. Την ίδια στιγμή, ο Θεοτοκάς αναγνώριζε την «πολυμέρεια» της εθνικής μας προσωπικότητας και θεωρούσε αναπόφευκτη και θετική την πολιτισμική αλληλεπίδραση με άλλους λαούς. ⁴¹ Αναλογιζόμενος δε το μέλλον του ελληνισμού στους κόλπους της υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκής κοινότητας, πρότεινε «μια πλήρη απογραφή της εθνικής μας κληρονομιάς», προκειμένου να ξεχωρίσουν τα στοιχεία εκείνα που άξιζε να διατηρηθούν: γλώσσα, ορθοδοξία, φιλελεύθερη παράδοση. ⁴² Τέλος, αναλογιζόμενος τα επιτεύγματα της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, ο Θεοτοκάς αναγνώριζε ότι οι «πρακτικές ικανότητες» του Ελληνισμού δεν ήταν ούτε «ασήμαντες» ούτε «περιφρονητέες». ⁴³

Η απεριφραστη απόρριψη του δαιμονίου και, εν γένει, των εθνικών στερεοτύπων αποτυπώνεται σε ένα άρθρο ανώνυμου «έκτακτου συνεργάτη» της φιλελεύθερης εφημερίδας *Ελευθερία*, που δημοσιεύτηκε τον Αύγουστο του 1948 και αναφερόταν στη σοβιετική κοινωνία. «Το μυ-

³⁹ Γιώργος Θεοτοκάς, «Μεταξύ των δύο φανατισμών» (1958), και «Οι Κουτόφραγκοι» (1966), στο *Στοχασμοί και θέσεις: Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τ. Β' (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1996), 875 και 1137, αντίστοιχα.

⁴⁰ Θεοτοκάς, «Εθνική συνείδηση: Τρεις παραλλαγές στο ίδιο θέμα», Γ', «Παρατηρήσεις για τη σύγχρονη Ελλάδα» (1948), στο *Πνευματική πορεία* (Αθήνα: εκδ. οίκος Γ. Φέξη, 1961), 74-75.

⁴¹ Θεοτοκάς, «Ο ελληνισμός και η θέση του στο σημερινό κόσμο» (1961), και «Ο Ελληνισμός και η εποχή μας» (1962), στο *Στοχασμοί και θέσεις*, 944-7, και 971-2, αντίστοιχα.

⁴² Θεοτοκάς, «Η ιδεολογική κρίσις της εποχής μας» (1958), και «Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και η Ελλάδα», *ό.π.*, 858 και 997-8, αντίστοιχα.

⁴³ Θεοτοκάς, «Ελληνισμός και Ευρώπη» (1961), *ό.π.*, 935.

στήριον της ρωσικής ψυχής», σημείωνε, «είναι μία εύκολος, τετριμμένη και επιπολαία εξήγησις, όπως το ελληνικόν δαιμόνιον, η αγγλική υποκρισία ή το πρακτικόν πνεύμα των Αμερικανών». ⁴⁴ Τέλος, η δημοσιογραφική γραφίδα πίστωνε με κάποιου είδους δαιμόνιο –«τεχνικό», «εμπορικό» ή «επιχειρηματικόν»– και άλλους λαούς, όπως οι Αμερικανοί, οι Εβραίοι ή οι Βέλγοι. ⁴⁵

Δαιμόνιο συν πενία ίσον Διασπορά

Γενική ήταν η διαπίστωση ότι ο εθνικός χώρος δεν επαρκούσε για να αξιοποιηθούν δεόντως τα χαρίσματα της φυλής. Η Ιστορία δίδασκε, υποστήριζε βουλευτής της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (ΕΡΕ) το 1964, ότι «πάντοτε ο Ελληνικός χώρος υπήρξεν ανεπαρκής δια να ικανοποιήσας τας φιλοδοξίας και την δραστηριότητα του Έλληνος». ⁴⁶ Αυτό οφειλόταν καταρχάς στις φυσικές συνθήκες της χώρας. Υπουργοί Γεωργίας της περιόδου στερεότυπα επαναλάμβαναν ότι τα ως επί το πλείστον «απαράγωγα εδάφη» της Ελλάδος δεν ήταν ικανά να εξασφαλίσουν τη διατροφή του πληθυσμού της. ⁴⁷ Τις αντίξοες αυτές συνθήκες οι Έλληνες καλούνταν να αντιμετωπίσουν με μόνα εφόδια «το δαιμόνιον του πνεύματος και [την] δύναμι[ν] της θελήσεως». ⁴⁸ Από τη Δεξιά έως τις παρυφές της Αριστεράς υπήρχε ομοφωνία ότι η πενία, «[α]πό των αρχαιοτάτων χρόνων σύντροφος της Ελλάδος», καθιστούσε τους Έλληνες πιο εξωστρεφείς και τους ωθούσε σε δραστηριότητες εκτός

⁴⁴ *Ελευθερία*, 31-8-1948, 1.

⁴⁵ *Ελευθερία*, 8-10-1950, 3, 24-6-1956, 3, και 4-8-1957, 3. Στο «αμερικανικόν τεχνικόν δαιμόνιον» θεώρησε καλό να αναφερθεί και ο Έλληνας πρεσβευτής στην Ουάσιγκτον, σε μήνυμά του για τη δεύτερη επέτειο της Συμφωνίας για την παροχή βοήθειας προς την Ελλάδα: *ό.π.*, 21-7-1949, 4.

⁴⁶ Τ. Μιχαηλίδης, Συνεδρίαση ΛΗ', 24.9.1964, 200.

⁴⁷ Χαρακτηριστικά, ο υπουργός Γεωργίας της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή Κωνσταντίνος Αδαμόπουλος δήλωνε το 1961: «[Ε]ίναι γνωσταί αι φυσικαί συνθήκαι της Χώρας μας. Εδάφη πτωχά και μη γόνιμα. Ανεπάρκεια ύδατος εκ βροχοπτώσεων και ανεπάρκεια επιφανειακών υδάτων, ορεινή διαμόρφωσις της Χώρας»: Συνεδρίαση Ος', 7.3.1961, 624. Ταυτόσημη ήταν η τοποθέτηση του υφυπουργού Γεωργίας Δημητρίου Κωστή, σε δηλώσεις που έκανε με την ευκαιρία της ανάληψης των καθηκόντων του, *Ελευθερία*, 7-10-1965, 8.

⁴⁸ Δηλώσεις Κωστή, *Ελευθερία*, 7-10-1965, 8.

του στενού γεωγραφικού τους περιγύρου, όπως η ναυτιλία, το εμπόριο και, εν τέλει, η μετανάστευση.⁴⁹

Στις συνθήκες των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, η μετανάστευση όχι μόνο επιβεβαίωνε το «δαιμόνιον της φυλής» αλλά πρόσφερε διέξοδο από το πρόβλημα του γεωργικού υπερπληθυσμού.⁵⁰ Εκτός από τη φτώχεια, το φαινόμενο της αποδημίας αποδιδόταν και σε μια ιδιαίτερη έκφραση του δαιμονίου και συγκεκριμένα στην «έμφυτον ροπήν προς την περιπλάνησιν και αναζήτησιν οικονομικής και επιστημονικής εξελίξεως»⁵¹ – το «φιλαπόδημον του Έλληнос».⁵² «Ελλάς, Έλληνες και μετανάστευσις είναι πράγματα, τα οποία είναι ταυτόσημα από είκοσι πέντε τουλάχιστον αιώνων», απαντούσε ο βουλευτής Κερκύρας Γεράσιμος Λύχνος σε εκείνους που επέκριναν την κυβέρνηση για τη διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος στις αρχές της δεκαετίας του 1960.⁵³

Χωρίς αντίλογο, τουλάχιστον στο επίπεδο του κοινοβουλίου, ήταν το στερεότυπο του οικονομικά επιτυχημένου μετανάστη. Η επιτυχία στην ξενιτιά προεξοφλείτο, στο μέτρο που απουσίαζαν οι ανασχετικοί του δαιμονίου παράγοντες. «Ο Έλληνας», διαβεβαίωνε βουλευτής Κυκλάδων, «όπου δεν ευρίσκει εμπόδια, από μούτσος γίνεται εφοπλιστής, και από λαντζέρης γίνεται κροίσος».⁵⁴ Η μακραίωνη ιστορία της ελληνικής Διασποράς πρόσφερε πλήθος παραδειγμάτων, με πιο πρόσφατο τους μετανάστες στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι οποίοι, μέσα σε λίγες δεκαετίες, είχαν δημιουργήσει ένα «ασύλληπτον έργον». Για την επιτυχία τους αυτή, σύμφωνα με το Θεόδωρο Τουρκοβασίλη, παλαιό αντιβενιζελικό πολιτικό που θήτευσε στη Βουλή μεταξύ 1946-51, δεν υπήρχε άλλη εξήγηση, παρά μόνο η θαυματουργός εκδήλωση του «Ελληνικού Δαιμονίου».⁵⁵

⁴⁹ Ι. Νικολίτσας, υπουργός Εσωτερικών, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 21.6.1955, 2364· Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση Νς', 20.10.1964, 62· Η. Τσιριμώκος, Συνεδρίαση ΠΑ', 14.3.1961, 720.

⁵⁰ Κ. Αδαμόπουλος, Συνεδρίαση Ος', 7.3.1961, 624.

⁵¹ Σ. Μακρόπουλος, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 534.

⁵² Η. Τσιριμώκος, Συνεδρίαση ΠΑ', 14.3.1961, 720. Ο ρήτωρ απέδιδε την έκφραση στον Εμμανουήλ Ρέπουλη.

⁵³ Γ. Λύχνος, Συνεδρίαση ΟΘ', 10.3.1961, 683.

⁵⁴ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση ΞΕ', 12.4.1962, 554.

⁵⁵ Αγόρευση Θ. Τουρκοβασίλη, έπειτα από παραμονή εννέα μηνών και επαφές με την ομογένεια στις ΗΠΑ, Συνεδρίαση ΠΒ', 27.6.1951, 1185. Πλήθος οι αναφορές στον Τύπο σχετικά με επιτεύγματα Ελλήνων μεταναστών σε διάφορες χώρες. Ενδεικτικά,

Προσφωνώντας τον Ελληνοαμερικανό Tom Rappas, ιδρυτή του δεύτερου διωλιστηρίου της χώρας, ο υπουργός Βορείου Ελλάδος Θεόδωρος Μανωλόπουλος περιέγραψε ως «μόνα εφόδια» του αρχετυπικού Έλληνα μετανάστη «την ακάματον εργατικότητα και δραστηριότητα, την ακατάβλητον ζωτικότητα και το δαιμόνιον του Έλληνος».⁵⁶

Η συνέχιση της μεταναστευτικής παράδοσης ήταν πηγή υπερηφάνειας αλλά και προβληματισμού, ιδίως στο μέτρο που στερούσε τη χώρα από τους πιο ικανούς και νομιμόφρονες πολίτες της.⁵⁷ Σε μια εποχή κλιμάκωσης του φαινομένου, η αξιοποίηση «του δαιμονίου της φυλής» θα βοηθούσε να τεθεί φραγμός στη διαρροή «πολυτίμου Ελληνικού αίματος εις το εξωτερικόν».⁵⁸ Άλλωστε, όπως ήδη αναφέρθηκε, η αντίληψη για την εγγενή πενία της χώρας δεν έμενε χωρίς αντίλογο. Ως κοιτίδα πολιτισμού αλλά και προτύπων πολιτικής οργάνωσης, η σύγχρονη Ελλάδα είχε τη δυνατότητα να καταστεί οικονομικά βιώσιμο μέλος του δυτικού κόσμου χάρη στην προνομιούχο γεωγραφική της

Μακεδονία, 8-1-1963, 2 (Βραζιλία)· 11-3-1964, 2 (Φινλανδία)· 10-1-1965, 5 (Αυστραλία)· *Ελευθερία*, 13-3-1965, 8 («Νήσοι των Καταδίκων», Ερυθραία)· 21-1-1961, 1 (Κογκό). Στο τελευταίο αυτό δημοσίευμα το «δαιμόνιον της φυλής» εκδηλώνεται σε έναν «μιγά», ο οποίος αποδείχθηκε ικανότερος από τις υπηρεσίες του ΟΗΕ, τις αρμόδιες για τον επισιτισμό των πληττόμενων από τον εμφύλιο πόλεμο κατοίκων.

⁵⁶ *Μακεδονία*, 11-5-1966, 5.

⁵⁷ Λ. Κατσιλάμπρος, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 21.6.1955, 2364. Σύμφωνα με το βουλευτή Τρικάλων του Ελληνικού Συναγερμού, η μετανάστευση έφθειρε ιδίως την εθνικόφρονα παράταξη, ιδίως από τη στιγμή που άδεια μετανάστευσης έπαιρναν μόνο όσοι είχαν λευκό ποινικό μητρώο και ανεπίληπτο πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων.

⁵⁸ Ι. Νικολίτσας, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 21.6.1955, 2364· Λ. Κατσιλάμπρος, στο ίδιο· Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 533: Η Ελλάδα, τόνιζε ο βουλευτής Καστοριάς-Φλωρίνης της ΕΡΕ, έπρεπε «να σταματήσει την μετανάστευσιν και την προμήθειαν υπηρετριών εις ξένας αγοράς».

θέση,⁵⁹ τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της,⁶⁰ το «εύκρατον και γλυκό κλίμα»,⁶¹ και, κυρίως, το προικισμένο ανθρώπινο δυναμικό της.

Δαιμόνιο και ανασυγκρότηση

Το μεγάλο στοίχημα της υπό εξέταση περιόδου ήταν η παραγωγική ανασυγκρότηση και η οικονομική βιωσιμότητα της χώρας –στόχοι αλληλένδετοι, τους οποίους υπηρετούσε ως άυλος αλλά ουσιώδης συντελεστής το «δαιμόνιον της φυλής»– αρκεί να μη προσέκρουε στις παθογένειες του ελληνικού κράτους. Εμπειδωμένη ήταν σε Έλληνες και ξένους η αίσθηση «ότι η Κρατική μηχανή δεν λειτουργή ικανοποιητικώς και πρέπει να βελτιωθή, διότι εξ αυτής εξαρτάται εις μέγαλον βαθμόν η οικονομική ανάπτυξις και πρόοδος της χώρας».⁶² Φέρνοντας ως παράδειγμα την προκοπή των Ελλήνων εφοπλιστών στο εξωτερικό, ο βουλευτής Χίου Νικόλαος Ζορμπάς υπέδειξε την ανάσχεση της εγχώριας επιχειρηματικής δεινότητας «από τους γραφειοκρατικούς τύπους και την στενοκεφαλιά του Κράτους».⁶³ Για «αχαλίνωτο[ν] γραφειοκρατία» έκανε λόγο και ο Ζίγδης ως υπουργός Βιομηχανίας των κυβερνήσεων του Κέντρου, το 1964. Πρόσθεσε δε και τη διαφθορά ως ένα από τα αίτια για τη βιομηχανική υπανάπτυξη της χώρας. Η αποκατάσταση

⁵⁹ Π. Κανελλόπουλος, Συνεδρίαση Ε', 16.5.1946, 36. Τη γεωγραφική θέση της χώρας ως «ακρίτα των ευρωπαϊκών συνόρων» και «μεσογειακό εξώστη της Κοινής Αγοράς» επρόκειτο να εξάρει ο Καραμανλής ως πρωθυπουργός, κατά την υπογραφή της Συμφωνίας Ένταξης της Ελλάδος στην ΕΟΚ, τον Μάιο του 1979: *Καραμανλής: Αρχείο*, τ. 11 (1996), 144.

⁶⁰ Α. Δερτιλής, Συνεδρίαση Ν', 16.10.1953, 1298· Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση ΚΖ', 21.1.1965, 778. Στην έκθεσή τους για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας, τα μέλη της αμερικανικής επιτροπής υπό τον Paul Porter χαρακτήριζαν τον ορυστό πλούτο ως «τη μεγαλύτερη αναξιοποίητη πηγή πλούτου της χώρας», "Report of the American Economic Mission to Greece" (Porter Mission), *αχρον.*, *Papers of Stuart Rice* (Truman Library, Independence Missouri, Μάρτιος 1947): 179.

⁶¹ Κ. Αδαμόπουλος, Συνεδρίαση Ος', 7.3.1961, 624.

⁶² Ι. Παπαδημητρίου, Συνεδρίαση ΛΘ', 29.7.1966, 709. Στο σημείο αυτό, ο βουλευτής της ΕΔΑ συνέπιπτε πλήρως με την κατά δύο σχεδόν δεκαετίες προγενέστερη έκθεση Porter, η οποία διαπίστωνε «απουσία αποτελεσματικού κυβερνητικού μηχανισμού», ικανού να ασκήσει «αμερόληπτη διοίκηση», "Report" 2, 14.

⁶³ Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΙΗ', 25.1.1962, 297.

«του κράτους της αρετής», τόνισε, αποτελούσε προϋπόθεση για την προσέλκυση σοβαρών επενδυτών, Ελλήνων και ξένων.⁶⁴

Συναφής με τη γραφειοκρατία και τη διαφθορά ήταν η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να λειτουργήσει επιτελικά, καταρτίζοντας και υλοποιώντας με συνέπεια το όποιο πρόγραμμα για την ανάπτυξη της οικονομίας. Την εποχή που εξήγγειλε το πρώτο (προσωρινό) πενταετές πρόγραμμα της κυβέρνησής του, ο Καραμανλής εκμυστηρευόταν στον πρεσβευτή των Ηνωμένων Πολιτειών ότι «το κυριότερο πρόβλημά του ήταν η έλλειψη ειδικευμένων στελεχών στη διοίκηση και επιχειρηματιών στον ιδιωτικό τομέα».⁶⁵ Επτά χρόνια αργότερα, έκθεση εμπειρογνώμονα του ΟΟΣΑ διαπίστωνε ότι διαδοχικές απόπειρες αναπτυξιακού προγραμματισμού είχαν αποτύχει, καθώς η ελληνική δημόσια διοίκηση συνέχιζε να μοιάζει με «μωσαϊκόν οργάνων ανεπαρκώς συντονισμένων, απομεμονωμένων, αποτελούντων ισάριθμα κεχωρισμένα οχυρά. Τα πάντα δίδουν εντύπωση ενός δυσαρμονικού και τυχαίου συνονθυλεύματος ανομοίων και ασυντονιστων οργάνων». Τις εκτιμήσεις αυτές αποδεχόταν η κυβέρνηση του Στέφανου Στεφανόπουλου, όταν, το 1966, κατέθετε νομοσχέδιο για την περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας. Η εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου διαπίστωνε: «Η κεντρική διοίκησης δεν θεωρείται ικανή διά των ιδίων της μέσων να προωθήσει την οργάνωση της περιφερειακής αναπτύξεως». Η εικόνα αυτή, την οποία η έκθεση απέδιδε στην έλλειψη «φιλοσοφημένων και ειδικώς εκπαιδευμένων στελεχών», υποδείκνυε την προσφυγή στη συνδρομή ξένων συμβούλων.⁶⁶

Η απουσία προγραμματισμού και συνεπούς πολιτικής ακύρωνε την ευεργετική επίδραση του ελληνικού δαιμονίου σε τομείς κρίσιμους για την ανάπτυξη της οικονομίας, όπως η προώθηση εξαγωγικών προϊόντων. Από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, ο βουλευτής Ηρακλείου Κωνσταντίνος Μαρής καυτηρίασε ένα φαινόμενο δεκαετιών, την έλλειψη σταθερής πολιτικής εξαγωγών αλλά και τυποποίησης ενός από τα βασικά εξαγωγίμα ελληνικά προϊόντα, του ελαιολάδου. Στήριξε δε

⁶⁴ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση Στ', 1.4.1964, 77-78.

⁶⁵ Αναφέρεται στο Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι: Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης 2002), 251.

⁶⁶ Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στην αγόρευση του βουλευτή Πειραιώς της ΕΔΑ Ιωάννη Παπαδημητρίου: Συνεδρίαση ΛΘ', 29.7.1966, 709.

την κριτική του σε ένα γνωστό παράδειγμα: Ιταλοί επιχειρηματίες «αγοράζουν το λάδι μας “μπρούτο”, το επεξεργάζονται και το εξάγουν ως ιταλικόν, απορούντες ασφαλώς με την αφέλειάν μας και γελώντας με το εμπορικόν δαιμόνιον του Έλληνος».⁶⁷

Μέχρι τις αρχές, τουλάχιστον, της δεκαετίας του 1950, ορισμένοι απέδιδαν την οργανωτική και άλλη ανεπάρκεια του κρατικού μηχανισμού σε έναν αμιγώς πολιτικό παράγοντα, την απουσία κυβερνητικής σταθερότητας. Ανάμεσά τους, ο Καραμανλής επανειλημμένα εστίασε στην πολιτική αστάθεια ως πηγή της «κακοδαιμονίας» του τόπου. Στη διάρκεια μιας ακόμα κυβερνητικής κρίσης, το 1950, υποστήριξε ότι οι αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου ήταν ευδιάκριτες όχι μόνον στην οικονομία αλλά και εις «τον χαρακτήρα και τα ήθη του λαού μας»: «επιπλέον, δημιουργούσαν «μίαν ατμοσφαιραν ανυποληψίας γύρω από την χώραν μας» στο εξωτερικό.⁶⁸ Ως πρωθυπουργός, ο Μακεδόνας πολιτικός θα καυτηρίαζε το επίπεδο της κομματικής αντιπαράθεσης, κάνοντας λόγο για «αρνητική κριτική, και πολλάκις διαβολή η οποία καθιστά προβληματικήν την εκτέλεσιν έργων». Κατά συνέπεια, συνέχιζε, οι κυβερνήσεις αλλά και οι κρατικοί λειτουργοί έρχονταν αντιμέτωποι με το εξής δίλημμα: «Η να εκπληρώσουν το καθήκον των απέναντι του λαού και να αναλάβουν την ευθύνην της εκτελέσεως έργων κινδυνεύοντες την υπόληψίν των ή να αδρανήσουν, δια να προστατεύσουν την υπόληψίν των».⁶⁹

Εκτός από τους γεωπολιτικούς παράγοντες και τις αδυναμίες του ελληνικού κράτους, βασικό στοιχείο που αντιμαχόταν την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας ήταν η έλλειψη «ρευστού». Η εξεύρεση κεφαλαίων, λοιπόν, αποτελούσε προϋπόθεση ώστε οι αρετές του Έλληνα να έρθουν «εις δημιουργικήν επαφήν» με τους φυσικούς πόρους της χώρας.⁷⁰ Κατά τον Αριστείδη Πρωτοπαπαδάκη, υπουργό Συντονισμού την περίοδο 1958-61, την «τεραστία[ν] δημιουργική[ν] δύναμι[ν]» του ελληνικού λαού αποδείκνυαν οι αντοχές του στα μαύρα χρόνια της Κατοχής, αλλά και τα αποφασιστικά βήματα που έκανε στο μέτωπο της

⁶⁷ Κ. Μαρής, Συνεδρίαση ΙΒ', 4.12.1956, 114.

⁶⁸ Κ. Καραμανλής, Συνεδρίαση Δ', 8.9.1950, 45· ο ίδιος, Συνεδρίαση ΞΒ', 20.3.1952, 791.

⁶⁹ Κ. Καραμανλής, Συνεδρίαση ΚΔ', 22.11.1957, 447.

⁷⁰ Λ. Δερτιλής, Συνεδρίαση Ν', 16.10.1953, 1298.

ανασυγκρότησης ενόσω ακόμα διαρκούσε ο «συμμοριτοπόλεμος» –α-σφαλώς, και χάρη στη «γενναιόφρονα Αμερικανική βοήθειαν».⁷¹

Κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι Έλληνες ιθύνοντες είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η ανασυγκρότηση της χώρας δεν ήταν δυνατό να στηριχτεί σε ίδια μέσα, και πολύ λιγότερο σε δανεισμό από το εξωτερικό. Μάλιστα, ορισμένοι μέμφονταν το Βαρβαρέσο επειδή, κατά την τρίμηνη θητεία του ως υπουργός Εφοδιασμού (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1945), είχε διανοηθεί να στηρίζει «την ανασυγκρότησιν εις τας οικονομικάς δυνάμεις του τόπου».⁷² Ως σωτήρια και προφανής λύση πρόβαλλε η εξασφάλιση γενναίας βοήθειας από το εξωτερικό.⁷³ Μάλιστα, προτού εκδηλωθεί η αμερικανική πρόθεση για τη χορήγησή της, η ελπίδα ήταν ότι το οικονομικό βάρος της ανασυγκρότησης χωρών–θυμάτων του Άξονα, όπως η Ελλάδα, θα επωμίζονταν οι ηττημένοι πρώην κατακτητές⁷⁴ – αρκεί, βέβαια, να πείθονταν γι' αυτό οι Σύμμαχοι, ιδίως οι Αμερικανοί: Τον Ιούνιο του 1946, ο Στεφανόπουλος εισέπραττε τα χειροκροτήματα των συναδέλφων του στη Δ' Αναθεωρητική Βουλή, όταν τους διαβεβαίωνε ότι «η Εθνική Ελλάς, η αιωνία Ελ-

⁷¹ Α. Πρωτοπαπαδάκης, Συνεδρίαση 94^η, 13.5.1960, *ΕΣΒ*, ό.π., 273. Κατά το βουλευτή Κυκλάδων και υπουργό, αυτή τη δημιουργική δύναμη απαξίωνε ο κομμουνισμός, στοχεύοντας να επωφεληθεί από την ηθική και υλική εξαθλίωση του ελληνικού λαού. Στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου, είχε μεν πετύχει την υλική εξαθλίωση, είχε όμως προσκρούσει στην «ακατάβλητον» ηθική δύναμη των Ελλήνων. Παρομοίως, στην *Εκθεση* που υπέβαλε στην κυβέρνηση Πλαστήρα το 1952, ο Βαρβαρέσος αναγνώριζε ότι, παρά την κατάπτωση που σημειώθηκε κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο, «αι ηθικά και πνευματικά δυνάμεις της χώρας μας είναι ανέπαφοι και, καταλλήλως κατευθυνόμενοι, δύνανται να την επαναφέρουν εις την ορθήν οδόν». Βαρβαρέσος, *Εκθεσις*, 232.

⁷² Ι. Μπερνίτσας, Συνεδρίαση ΉΕ', 31.1.1947, 992-3· Α. Βαμβέτσος κ.ά., Συνεδρίαση ΡΛΗ', 20.6.1947, 1423 επ.. Αυτή τη νοοτροπία οίκτιρε η Έκθεση Porter, ο συντάκτης της οποίας είχε διαπιστώσει «μια ανθυγιεινή ψυχολογική κατάσταση», μια «αίσθηση του αβοήθητου, επειδή η Ελλάδα, εξαιτίας των δεινών του πολέμου, εδικαιούτο τώρα να τύχει της φροντίδας των πλουσιότερων Συμμάχων της». Το αποτέλεσμα ήταν μια «τραγική ακινησία». “Report,” 4.

⁷³ «Ήδη απεδείχθη περιτράνωσ ότι άνευ της βοηθείας των Συμμάχων ουδέν δύναται να γίνη», διακήρυσε ο Ιωάννης Μπερνίτσας, με υπερδεκαετή θητεία στην προεδρία της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Αθηνών, προτού εκλεγεί βουλευτής με το Λαϊκό Κόμμα το 1946. Συνεδρίαση ΉΕ', 31.1.1947, 992-3.

⁷⁴ Γ. Βαρβούτης, Συνεδρίαση ΚΔ', 19.6.1946, 258.

λάς» επρόκειτο να εμφανιστεί στις ΗΠΑ και να αξιώσει «να τύχη ειδικής μεταχείρισεως». Στο πάγιο επιχείρημα των θυσιών, τις οποίες είχε υποστεί η χώρα υπέρ του κοινού αγώνα, ο Στεφανόπουλος προσέθετε την επίδειξη έργου στον τομέα της ανασυγκρότησης.⁷⁵

Ωστόσο, μετά το αποφασιστικό βήμα που συνιστούσε το Δόγμα Truman και η συμφωνία της 20^{ής} Ιουνίου 1947, για την παροχή της αμερικανικής βοήθειας προς την Ελλάδα, ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Βαρβούτης επιχείρησε να αποθαρρύνει τη διεκδίκηση βοήθειας ως ανταμοιβής για τις θυσίες υπέρ της ελευθερίας. Κάτι τέτοιο, παρατηρούσε, δεν ταίριαζε στην υπερηφάνεια και την αξιοπρέπεια του ελληνικού λαού.⁷⁶ Ο δε Στεφανόπουλος, ο οποίος το 1946 θεωρούσε αυτονόητο ότι η χώρα άξιζε ειδική μεταχείριση, τέσσερα χρόνια αργότερα, και από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, επικαλέστηκε την «ψυχρολουσία» που είχε υποστεί ο ίδιος, όταν είχε δοκιμάσει να αναφερθεί στις θυσίες της Ελλάδος ενώπιον της Επιτροπής της Διοίκησης Οικονομικής Συνεργασίας (του αμερικανικού φορέα για τη διαχείριση του Σχεδίου Marshall). Προειδοποιούσε, λοιπόν, τη νεοσύστατη κυβέρνηση Πλαστήρα ότι «ούτε εκκλήσεις ούτε λυρισμοί» θα μετρούσαν στην προσπάθεια να εξασφαλιστεί η μεγαλύτερη δυνατή βοήθεια, αλλά μόνο «σχέδια και αντικειμενικοί αριθμοί».⁷⁷

Βέβαια, η βοήθεια δόθηκε υπό όρους που κατόπτριζαν τη δυσπιστία της Ουάσιγκτον προς τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους να την αξιοποιήσει αποτελεσματικά. Οι διατάξεις στη Συμφωνία του 1947 που επέβαλλαν στην ελληνική κυβέρνηση να συμβουλευέται την αμερικανική αποστολή πριν από τη λήψη κάθε σημαντικής απόφασης με οικονομικό αντίκτυπο προκάλεσαν ορισμένες επικρίσεις από εκπροσώπους της «εθνοφορόνου παρατάξεως». Κυριότερο παράδειγμα υπήρξε ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος, ανεξάρτητος βουλευτής και πρώην υπαρχηγός του Ναπολέοντα Ζέρβα στο Εθνικό Κόμμα Ελλάδος.⁷⁸ «Αίσθημα πικρίας» εξέφρασε και ο βουλευτής Πειραιώς Δημήτριος Σφαέλλος, που είχε εκλεγεί με την Ηνωμένη Παράταξη Εθνοφορόνων, για το γεγονός

⁷⁵ Σ. Στεφανόπουλος, Συνεδρίαση ΚΔ', 19.6.1946, 262-3.

⁷⁶ Γ. Βαρβούτης, Συνεδρίαση Κ' (Εκτακτος), 25.10.1947, 954.

⁷⁷ Σ. Στεφανόπουλος, Συνεδρίαση Θ', 27.4.1950, 63· ο ίδιος, Συνεδρίαση Κζ', 31.5.1950, 243.

⁷⁸ Α. Βαμβέτσος, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 2.8.1948, 1237.

ότι η χώρα «αντί της πραγματοποιήσεως των ονείρων της περί Μεγάλης Ελλάδος κοινωνικώς και οικονομικώς ευημερούσης», βρέθηκε στην ανάγκη να ζητά ξένη βοήθεια. Τη δυσάρεστη αυτή κατάσταση απέδιδε σε σφάλματα των Ελλήνων, «ενόχους παραλείψεις» Συμμάχων και στην «αμείλικτον εχθρότητα του Σλαυϊσμού».⁷⁹

Ωστόσο, το πρόγραμμα της αμερικανικής βοήθειας κάποτε θα έληγε. Επομένως, αναδυόταν πειστική η ανάγκη για την επένδυση ιδιωτικών κεφαλαίων, προκειμένου η ελληνική οικονομία να παραμείνει σε ανοδική τροχιά. Αυτό τόνιζαν οι εισηγητές του νομοθετικού διατάγματος «περί επενδύσεως και προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού» που κατατέθηκε στη Βουλή, τον Οκτώβριο του 1953.⁸⁰ Η ένεση ρευστότητας θα κινητοποιούσε τις αρετές της ελληνικής φυλής, για τις οποίες ήδη έγινε λόγος. Διατυπωνόταν, ωστόσο, και αντίλογος. Στη βουλευτική περίοδο του 1952-55, απ' όπου απουσίαζε η Αριστερά, ο βουλευτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων Εμμανουήλ Μπακλατζής διέγνωσε κινδύνους από ενδεχόμενη προνομιακή μεταχείριση του ξένου κεφαλαίου. Κάτι τέτοιο, προειδοποίησε, θα έθιγε το δυναμισμό των Ελλήνων εργαζομένων, τον πλούτο της χώρας, και, εν τέλει, την εθνική ανεξαρτησία και αξιοπρέπεια. Αν αυτά τα στοιχεία δεν γίνονταν σεβαστά και δεν δίνονταν πρόσθετα εχέγγυα για τη συμβολή των ξένων επενδύσεων στην ανόρθωση της εθνικής οικονομίας, ο βουλευτής έκρινε εθνοπρεπέστερο «να χορέψωμεν... τον χορόν του Ζαλόγγου».⁸¹

Δαιμόνιο, κράτος και ιδιωτική πρωτοβουλία

Η σχετική με το «δαιμόνιο της φυλής» συζήτηση άγγιζε και το ζήτημα του αναπτυξιακού δρόμου που όφειλε να ακολουθήσει η ελληνική οικονομία. Στη δεκαετία του 1940, υπό το κράτος των εμπειριών του Μεσοπολέμου και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο κρατικός παρεμβατισμός και το πρότυπο «μικτής οικονομίας» αποτελούσαν την οικονομική ορθοδοξία σε ολόκληρο το πέραν της Αριστεράς πολιτικό φάσμα.

⁷⁹ Δ. Σφαέλλος, Συνεδρίαση ΠΙΔ', 2.8.1948, 1238.

⁸⁰ Λ. Δερτιλής, Συνεδρίαση Ν', 16.10.1953, 1298· Θ. Καψάλης, Συνεδρίαση ΝΑ', 20.10.1953, 1323.

⁸¹ Ε. Μπακλατζής, Συνεδρίαση ΝΑ', 20.10.1953, 1323.

Επρόκειτο για την εγχώρια εκδοχή της «οικονομικής θεωρίας της ανάπτυξης» που θα επικρατούσε σε αναπτυσσόμενες χώρες εκτός του κομμουνιστικού στρατοπέδου. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, χωρίς να καταργείται ο ρόλος της αγοράς, το κράτος παρενέβαινε, προκειμένου οι οικονομίες αυτές να βγουν από «φαύλους κύκλους» που διαιώνιζαν την υπανάπτυξη.⁸² Για παράδειγμα, κατά τη συζήτηση σχεδίου νόμου «περί συστάσεως οργανισμού προγράμματος ανασυγκροτήσεως», τον Ιούνιο του 1946. Εκεί, καταγράφηκε ομοφωνία μεταξύ των δύο μεγαλύτερων κομμάτων, του Λαϊκού και των Φιλελευθέρων: Ο υπουργός Συντονισμού Στεφανόπουλος έσπευσε να συμφωνήσει με τον αγορητή της αντιπολίτευσης Βαρβούτη ότι δεν είχε πραγματικά σημασία αν θα εφαρμοζόταν «σοσιαλιστικόν» ή «καπιταλιστικόν» σύστημα στη χώρα – διότι ακόμα και σε οικονομίες που στηρίζονταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία, «είναι απαραίτητος ο προγραμματισμός».⁸³

Η μεταπολεμική «σοσιαλμανία» εντοπίζεται στη ρητορεία και άλλων κυβερνητικών στελεχών, όπως ο 39χρονος, τότε, υπουργός Εργασίας Καραμανλής, ο οποίος, τη στιγμή που εισηγείτο την αναθεώρηση της κατοχικής περιστολής του δικαιώματος των απολύσεων στον ιδιωτικό τομέα, καλούσε βουλευτή της αντιπολίτευσης να λάβει «σοβαρώς» υπ' όψιν του ότι ο ίδιος ήταν «εχθρός της κεφαλαιοκρατίας και θερμός φίλος των εργατών».⁸⁴ Την επαύριο της συμφωνίας σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, ο Αλέξανδρος Μπαλτατζής, ηγετικό στέλεχος αγροτικών σχηματισμών και βουλευτής τότε της Ενώσεως Κέντρου, δήλωνε ευθαρσώς: «Εμείς δεν στρεφόμεθα εναντίον της βιομηχανίας, αλλά στρεφόμεθα εναντίον των βιομηχάνων, οι οποίοι κερδοσκοπούν». Μεμφόταν δε την ελληνική κεφαλαιοκρατία διότι «δεν εστάθη συμπαραστάτης εις τους εθνικούς σκοπούς» και έγινε «κοσμοπολιτική».⁸⁵

Το κλίμα αυτό της, τρόπον τινά, «παρεμβατική συναίνεσης» θα μπορούσε να λειτουργήσει ως τροχοπέδη στην ιδιωτική πρωτοβουλία και

⁸² Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 171.

⁸³ Γ. Βαρβούτης και Σ. Στεφανόπουλος, Συνεδρίαση ΚΔ', 19.6.1946, 257.

⁸⁴ Κ. Καραμανλής, Συνεδρίαση Ος', 29.11.1946, 816. Στον πρώτο τόμο της έκδοσης *Καραμανλής: Αρχείο* (1993), στη σ. 52, η φράση αυτή μεταφέρθηκε σε ηπιότερη διατύπωση: «Δεν είμαι φίλος της κεφαλαιοκρατίας, είμαι φίλος των εργατών»!

⁸⁵ Α. Μπαλτατζής, Συνεδρίαση ΛΕ', 19.2.1962, 672.

της εξιδανίκευσής της, του επιχειρηματικού «δαιμονίου». Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις, η κριτική βουλευτών από όλες τις πτέρυγες του κοινοβουλίου θύμιζε τον περί «χρυσοκανθάρων» λόγο της τρικυπικής περιόδου. Για παράδειγμα, η κριτική αυτή εστιαζόταν ιδιαίτερα στην προτίμηση που από παλιά έδειχναν πολλοί Έλληνες κεφαλαιούχοι για ασφαλείς ή επικερδείς τοποθετήσεις στο εξωτερικό. Ο Μπαλατζής κατηγορήσε τους βιομηχάνους για ιδιοτέλεια και αθέμιτες πρακτικές. Μετέφεραν, υποστήριξε, τα κεφάλαιά τους στο εξωτερικό και κατόπιν ζητούσαν νέα δάνεια για την ανάπτυξη των επιχειρήσεών τους.⁸⁶ Συγκαλυμμένη πικρία εξέφρασε και ο βουλευτής Καστοριάς της ΕΡΕ Παναγιώτης Γυιόκας, όταν, επ' ευκαιρία της σύνδεσης Ελλάδος–ΕΟΚ, εκτιμούσε ότι ήταν καιρός να εκδηλωθεί η «φιλοπονία του Έλληνα και η οικονομική του αρετή... και εις το εσωτερικόν της Χώρας, όπως εξεδηλώθη και εθαυματούργησεν εις το εξωτερικόν».⁸⁷ Για την Αριστερά, τέλος, το κεφάλαιο δεν είχε πατρίδα και το εγχώριο ασφαλώς δεν αποτελούσε εξαίρεση.

Μέσα στο γενικότερο κλίμα δυσπιστίας απέναντι στην εγχώρια ιδιωτική πρωτοβουλία, συνεπής υπέρμαχος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και, γενικότερα, των αρχών της ελεύθερης οικονομίας υπήρξε ο Κωνσταντίνος Δηλαβέρης. Γιος ενός από τους πρωτοπόρους της ελληνικής βιομηχανίας, ιδιοκτήτης κεραμοποιείων και βουλευτής Πειραιώς με το Λαϊκό Κόμμα, ο Δηλαβέρης επανειλημμένα εξήρε τον ρόλο που είχε να διαδραματίσει το επιχειρηματικό δαιμόνιο των Ελλήνων στην εποχή της ανασυγκρότησης: Ως το σημαντικότερο συντελεστή στην προσπάθεια που μόλις ξεκινούσε, ο βουλευτής υποδείκνυε το ιδιωτικό κεφάλαιο, ιδίως το ευρισκόμενο στο εξωτερικό. Ο ίδιος ήταν απολύτως αντίθετος στον κρατικό παρεμβατισμό. Πίστευε ότι η αποστολή του κράτους περιοριζόταν στην εγγύηση του νόμου και της τάξης, που είχαν διασαλευτεί σοβαρά στην Ελλάδα της Κατοχής και του Εμφυλίου. Με αυτή την έννοια, η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο κράτος–φύλακα θα δημιουργούσε το κατάλληλο περιβάλλον «διά να λειτουργήσει το Ελληνικόν δαιμόνιον»: αυτό, με τη σειρά του, θα αξιοποιούσε ελληνικά και ξένα κεφάλαια για να δημιουργήσει εισοδήματα και, εν τέλει,

⁸⁶ Ο.π.

⁸⁷ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΞΒ', 9.4.1962, 486.

να ανεβάσει το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων. Κατά τα λοιπά, το κράτος όφειλε να απέχει από τη λειτουργία της οικονομίας, καθώς, σύμφωνα με το βουλευτή, ήταν αποδεδειγμένο πως «πάσα επιχείρησης καταρρέει ευθύς ως επέμβη το Κράτος». Επομένως, για να τεθεί «εις ενέργειαν», το ελληνικό δαιμόνιο έπρεπε να αφηθεί απερίσπαστο από τον κρατικό παρεμβατισμό. Ταυτόχρονα, το κράτος όφειλε να περιστείλει τις δικές του δαπάνες, άρα και την επαχθή φορολόγηση που απομυζούσε πόρους από την ιδιωτική οικονομία.⁸⁸

Την αντίληψη για το κράτος ως κακό επιχειρηματία και εχθρό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας προέβαλλαν και άλλοι βουλευτές, όπως ο Θεόδωρος Οικονόμου, που είχε εκλεγεί στη Θεσσαλονίκη με το Κόμμα των Εθνικών Φιλελευθέρων του Στυλιανού Γονατά, το 1946. Σε συζήτηση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, υποστήριξε ότι οι σοσιαλιστικές αρχές της εθνικοποίησης των μεγάλων επιχειρήσεων ήταν ανεφάρμοστες «παρ' ημίν», καθώς όχι μόνο «το Κράτος απεδείχθη τελείως ανίκανον να οργανώσει επιχειρήσεις», αλλά και οι σχετικές πρωτοβουλίες του προσέκρουαν «εις την ατομικότητα της φυλής μας, εμφορουμένης υπό πνεύματος ακράτου ατομικής πρωτοβουλίας». Σε αυτήν ακριβώς την εκδοχή του ελληνικού δαιμονίου απέδιδε την πρόοδο του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, εν αντιθέσει προς τις επιδόσεις του δημόσιου τομέα.⁸⁹ «Βεβαία» θεωρούσε την αποτυχία βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων υπό κρατικό έλεγχο και ο βουλευτής Λέσβου της ΕΡΕ Λαζανάς, εισηγούμενος κυβερνητικά μέτρα για την ενθάρρυνση των ιδιωτικών επενδύσεων.⁹⁰

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Ζορμπάς, εκλεγμένος τότε με την Εθνική Προοδευτική Ένωση (ΕΠΕΚ) του Πλαστήρα, απέρριπτε τον κεντρικό σχεδιασμό στη στέγαση των ανέστιων οικογενειών-θυμάτων της Κατοχής και του Εμφυλίου. Αντιθέτως, εξέφραζε προτίμηση για το σύστημα της αυτοστέγασης ως πιο ταιριαστό με τον ατομικισμό των Ελλήνων: Ως γνωστόν, υπενθύμιζε, «[κ]άθε Έλληνα θέλει να κατασκευάσει το σπιτάκι του κατά τον ιδιόν του τρόπον».⁹¹

⁸⁸ Κ. Δηλαβέρης, Συνεδρίαση ΝΑ', 25.7.1946, 564· ο ίδιος, Συνεδρίαση ΉΕ', 31.1.1947, 992-3· Συνεδρίαση ΜΓ', 18.5.1949, 416.

⁸⁹ Θ. Οικονόμου, Συνεδρίαση ΝΒ', 31.5.1949, 487.

⁹⁰ Γ. Λαζανάς, Συνεδρίαση ΡΚ', 29.9.1959, 2113.

⁹¹ Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΛΔ', 12.6.1950, 321.

Η τοποθέτηση του βουλευτή Χίου παρέπεμπε σε μια από τις λίγες εκδηλώσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που γνώριζε άνθιση στην Ελλάδα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, την κατασκευή οικοδομών οριζόντιας ιδιοκτησίας. Εκπρόσωποι του επιχειρηματικού κόσμου στηλίτευαν την ατομία των κυβερνήσεων να καταργήσουν μέτρα που είχαν ληφθεί σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης και έθιγαν τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, όπως το ενοικιοστάσιο. «Το μεγαλύτερον κεφάλαιον που διαθέτει η χώρα μας», διακήρυσε ο αντιπρόεδρος της Κτηματικής Ενώσεως Ελλάδος το 1957, «είναι το δαιμόνιον του Έλληνος», το οποίο όχι μόνο «διέσχισεν ωκεανούς, κατέκτησεν ηπείρους και είναι ικανόν να φθάση ακόμη και μέχρι των άλλων πλανητών», αλλά προκάλούσε και τον οικοδομικό οργανισμό, τον οποίο επιχειρούσαν να ανακόψουν «οι βυσοδομούντες κατά του Έθνους». Επομένως, χρέος της πολιτείας ήταν, αντί να επιδίδεται σε «σοσιαλιστικούς ακροβατισμούς», να ενισχύσει το δαιμόνιο των Ελλήνων· με τον τρόπο αυτό, το κράτος προστάτευε το ίδιο το «αστικό καθεστώς» από τους εχθρούς του.⁹² Στην άρση «μέτρων οικονομικών ανεδαφικών και απροσαρμόστων προς το *ιδιότυπον οικονομικόν κλίμα* της Ελλάδος» επέμεινε και ο πρόεδρος της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης υποδεχόμενος τον Καραμανλή ως πρωθυπουργό, το 1956. Οι παραγωγικές τάξεις, εξηγούσε, έπρεπε να «κινούνται εν οικονομική ανέσει, δια να εισφέρουν και αύται, εις την πρόοδον της χώρας, ό,τι το δαιμόνιον και η ευφυΐα των Ελλήνων δύναται να εισκομίση».⁹³

Ως πρόσθετο στοιχείο που αποθάρρυνε την ιδιωτική πρωτοβουλία επικρίθηκε η (ψηφοθηρική) τακτική των εκάστοτε κυβερνήσεων να διαχέουν την προσδοκία για επαγγελματική αποκατάσταση στο Δημόσιο. «Μετ' ου πολύ», παρατηρούσε ανακοίνωση της Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Ελλάδος, το 1967, «θα έχουν εκλείψει ζωντανοί άνθρωποι που έχουν την ιδιοφυΐαν και το δαιμονικόν στοι-

⁹² Αλέξανδρος Γιάνναρος, *Ελευθερία*, ξένη δημοσίευση, 20-2-1957, 4. Το «κατασκευαστικόν δαιμόνιον» των Ελλήνων επιβεβαίωσε άρθρο στην ίδια εφημερίδα, συμπεραίνοντας όμως ότι αυτό δεν αρκούσε για την έξοδο της ελληνικής βιοτεχνίας (sic) από τη βαθιά κρίση που τη μάστιζε: ό.π., 29.8.1958, 3.

⁹³ Λόγος Προέδρου Διεθνούς Εκθέσεως Μυρώδη Δημητρακόπουλου στην τελετή εγκαίνων της ΔΕΘ, 1.9.1956, *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, έτος 23^ο, τεύχ. 469 (Σεπτέμβριος 1956): 21.

χείον του επιχειρηματίου και θα απομείνουν οι θεσιθήραι και οι άνθρωποι που θα ζητούν να “ακουμπήσουν” επί μεγίστη ζημία της οικονομικής ανόδου της χώρας». ⁹⁴

Αρκετά χρόνια μετά την πρώτη, οξύτερη φάση ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας, μια εμβληματική φυσιογνωμία της ελληνικής επιχειρηματικότητας, ο εφοπλιστής, τραπεζίτης και πανεπιστημιακός Στρατής Ανδρεάδης διακήρυττε την πίστη του στην ιδιωτική πρωτοβουλία ως ενσάρκωση του «δαιμονίου της φυλής». Στην έκθεσή του για τον ισολογισμό της Εμπορικής Τραπέζης, την οποία διοίκησε επί 23 χρόνια, ο Ανδρεάδης απηύθυνε έκκληση για την ενθάρρυνση και αξιοποίηση «της ιδιωτικής πρωτοβουλίας», ως προϋπόθεση για να «ανακύψει εις όλους τους τομείς της Ελληνικής Οικονομίας το “θαύμα”, το οποίον ειδικότερον το δαιμόνιον του Έλληνος γνωρίζει να κατακτά». Έφερε δε και αυτός ως παράδειγμα την εμπορική ναυτιλία. ⁹⁵

Το ναυτιλιακό και άλλα δαιμόνια

Οι εξαιρετικές επιδόσεις των Ελλήνων στη ναυτιλία, και μάλιστα την εμπορική, αναγνωρίζονταν ευρύτατα ως ακλόνητη απόδειξη για την ύπαρξη του «δαιμονίου της φυλής» – στο οποίο, μάλιστα, ο Αλαβάνος πίστευε και την εφεύρεση της τρόπιδος (καρίνας). ⁹⁶ «Επί τρεις χιλιετηρίδας», διαβεβαίωνε ο Γεράσιμος Βασιλάτος, βουλευτής Σάμης (Κεφαλληνίας) με τον Ελληνικό Συναγερμό, οι Έλληνες ναυτικοί «έχουν να επιδείξουν κατορθώματα τα οποία κατέπληξαν τον κόσμο». ⁹⁷ Στη

⁹⁴ Την ανακοίνωση είχε εκδώσει η Συνομοσπονδία με αφορμή δηλώσεις του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Ξενοφώντα Ζολώτα, με τις οποίες ζητούσε από τους φορείς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας να πράξουν περισσότερο για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας: *Μακεδονία*, 9-4-1967, 9.

⁹⁵ «Έκθεσις του Διοικητού της Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος καθηγητού κ. Στρατή Ανδρεάδου επί του ισολογισμού του έτους 1964», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών* 2, αρ. 45 (1965): 389.

⁹⁶ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση Νζ', 20.10.1964, 62. Ένα συλλογικό έργο της εποχής, με τίτλο *Σύγχρονα προβλήματα* (πρόλογος Απόστολου Δασκαλάκη, 1957) περιείχε κεφάλαιο με τίτλο «Η ελληνική ποντοπόρος ναυτιλία (ιστορική ανασκόπησις, το ναυτικόν δαιμόνιον των Ελλήνων, το μεταπολεμικόν θαύμα των Ελλήνων εφοπλιστών). Το κεφάλαιο υπέγραφε ο Δημοσθένης Πίππας, πρυτάνης του Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου: διαφήμιση στην *Ελευθερία*, 11-6-1957, 5.

⁹⁷ Γ. Βασιλάτος, Συνεδρίαση ΚΖ', 13.3.1953, 517.

μεταπολεμική περίοδο, σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Βερνίκο, βουλευτή Α΄ Αθηνών και γόνο εφοπλιστικής οικογένειας, το «κατά θάλασσαν έπος» υπήρξε «το μοναδικόν επίτευγμα» παγκοσμίων διαστάσεων που είχε να επιδείξει η χώρα μεταπολεμικώς.⁹⁸ Χάρη στις απαράμιλλες ικανότητες των ναυτικών και το επιχειρηματικό δαιμόνιο των εφοπλιστών, η «μικρά Ελλάς» είχε αναδειχθεί σε παγκόσμια ναυτική δύναμη, προκαλώντας παγκόσμιο θαυμασμό αλλά και φθόνο.⁹⁹ Η πρόσφατη ιστορία, πρόσθεταν συνάδελφοι του Βερνίκου, πρόσφερε ουκ ολίγες περιπτώσεις Ελλήνων που έφευγαν από τον τόπο τους «με μίαν σχισμένην φανέλλαν» και γύριζαν «μετά τινά έτη εδώ εφοπλισταί». ¹⁰⁰ Ως τυπικά παραδείγματα αναφέρονταν οι δύο μεγάλοι αντίζηλοι του διεθνούς εφοπλιστικού κεφαλαίου της περιόδου, ο Αριστοτέλης Ωνάσης¹⁰¹ και ο Σταύρος Νιάρχος,¹⁰² αλλά και ο νεότερός τους Ιωάννης Λάτσης.¹⁰³

⁹⁸ Α. Βερνίκος, Συνεδρίαση Νς΄, 20.10.1964, 50.

⁹⁹ Σ. Κωτιάδης, υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας, Συνεδρίαση Λς΄, 20.6.1956, 676· Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΛΗ΄, 25.9.1956, 721· Γ. Λαζανάς, Συνεδρίαση ΡΚ΄, 29.9.1959, 2113· Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΙΗ΄, 25.1.1962, 297· Ν. Κουντούρης, Συνεδρίαση Ξς΄, 21.9.1966, 1416. Πλήθος οι αναφορές και στον Τύπο της περιόδου. Ενδεικτικά: *Μακεδονία*, 11-3-1962, 10 («Η ναυτιλία μας κατακτά τας θαλάσσας: Το δαιμόνιον του Έλληνοσ θριαμβεύει και πάλιν»: ...η θάλασσα, όπου το δαιμόνιον του Έλληνοσ πάντοτε διέπρεψε): *Ελευθερία*, 2312.1-960, 7 (λόγος του υπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας Γεώργιου Ανδριανόπουλου κατά την καθέλκυση του πρώτου μεγάλου δεξαμενόπλοιου στα «Ελληνικά Ναυπηγεία» Σκαρμαμαγκά, ιδιοκτησίας Σταύρου Νιάρχου).

¹⁰⁰ Σ. Λιβαδάς, Συνεδρίαση ΠΓ΄, 8.6.1954, 1218.

¹⁰¹ Αναφερόμενη στον γεννημένο στη Σμύρνη επιχειρηματία, η *Μακεδονία* (1-12-1959) υπενθύμιζε ότι πήγε φτωχός στην Αργεντινή αλλά, καθώς ήταν «προικισμένος με επιχειρηματικόν δαιμόνιον», έγινε ένας από τους πλουσιότερους ανθρώπους του κόσμου. Σύμφωνα με αφιέρωμα της *Ελευθερίας* στο ελληνικό εμπορικό ναυτικό, «το επιχειρηματικόν ένστικτον ή καλύτερα το ελληνικόν δαιμόνιον του συμπατριώτου μας εφοπλιστού» είχαν επιτρέψει στον Ωνάση να επισημάνει εγκαίρως τις μεταπολεμικές ευκαιρίες και να μεγαλουργήσει (28-10-1964, 4).

¹⁰² Με την ευκαιρία της σύμβασης για τα ναυπηγεία Σκαρμαμαγκά, συντοπίτης του Νιάρχου βουλευτής της ΕΡΕ έπλεξε το εγκώμιο του επιχειρηματία ως εξής: «Πλήρης προοδευτικότητος και δημιουργικής πνοής, ο ευγενής και παλμώδης ούτος κατακτητής των θαλασσών, τιμά και το λακωνικόν δαιμόνιον και την Ελλάδα ολόκληρον»: Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΛΗ΄, 25.9.1956, 721. Ο ίδιος βουλευτής, σε μια εποχή κορύφωσης της αντιπαράθεσης για την Κύπρο, χρέωνε στην Αγγλία παντοτινή αντίθεση στην ανάδειξη της Ελλάδος σε μεγάλη ναυτική δύναμη.

¹⁰³ Κατά τον Ευάγγελο Σαββόπουλο, βουλευτή Πειραιώς με κυμαινόμενο κομματικό στίγμα, ο Λάτσης αντιπροσώπευε εξαίρετο δείγμα «ενός αυτοδημιουργήτου Έλληνοσ

Αντίλογο στην προσέγγιση αυτή άρθρωσε, όπως θα ανέμενε κανείς, η Αριστερά. Παρά το γεγονός ότι εκπρόσωποί της είχαν κατά καιρούς δηλώσει την πίστη τους στις έμφυτες αρετές του λαού, το παλαιάμοχο στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) και της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), Βασίλης Νεφελούδης, αμφισβήτησε την ερμηνευτική αξία του δαιμονίου ως καθοριστικού συντελεστή της εφοπλιστικής επιτυχίας. Άλλωστε, τα μεταφυσικά στερεότυπα αντέβαιναν στους νόμους του ιστορικού υλισμού: «Όταν έχωμεν υπ' όψιν μας την επιστημονικά ακλόνητη άποψιν ότι το κεφάλαιον είναι προϊόν της ανθρωπίνης εργασίας», υποστήριζε το 1966, «οφείλομεν να παραδεχθώμεν ότι πέραν από τις εύκολες ρητορικές κορώνες για το επιχειρηματικό δαιμόνιο των Ελλήνων Εφοπλιστών κλπ., κύριος βασικός αποφασιστικός συντελεστής στην ανάπτυξη της Ελληνικής Εμπορικής Ναυτιλίας είναι οι Έλληνες ναυτικοί».¹⁰⁴ «Η εμπορική ναυτιλία δεν έγινε με την εξυπνάδα των εφοπλιστών», υποστήριζε και ο βουλευτής Β' Πειραιώς της ΕΔΑ Ιωάννης Παπαδημητρίου, «[έ]γινεν από την σκληράν εργασίαν των ναυτικών. Έγινεν από τας διευκολύνσεις του κράτους από (sic) τους εφοπλιστάς».¹⁰⁵ Ο ίδιος πιθανότατα αγνοούσε ότι την άποψή του, ως προς τη «σκανδαλωδώς» ευνοϊκή μεταχείριση των εφοπλιστών από το ελληνικό κράτος, συμμεριζόταν ο πρώην επικεφαλής της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής στην Ελλάδα Paul Porter, και φαίνεται πως ελάχιστα είχαν αλλάξει παρά την πάροδο δύο δεκαετιών.¹⁰⁶ Αν και χαρακτήριζε «αξιοθαύμαστον» τη δραστηριότητα των Ελλήνων εφοπλιστών, ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού καυτηρίαζε τον «κοσμοπολιτικόν χαρακτήρα» τους, εννοώντας την τάση να «ενώνονται με το ξένον, το Αγγλικόν εις την αρχήν και ιδίως το Αμερικανικόν κεφάλαιον εις κοινάς επιχειρήσεις» και να

εφοπλιστού, ενός ανθρώπου ο οποίος εκπροσωπεί την Ελληνικήν ευφυΐαν και δημιουργικότητα»: Συνεδρίαση ΙΓ', 8.7.1960, 180.

¹⁰⁴ Β. Νεφελούδης, Συνεδρίαση ΠΕ', 25.10.1966, 1937.

¹⁰⁵ Ι. Παπαδημητρίου, Συνεδρίαση Ξς', 21.9.1966, 1421.

¹⁰⁶ Η πολιτική επιρροή των εφοπλιστών, παρατηρούσε ο Porter σε άρθρο που δημοσίευσε έξι μήνες μετά την ολοκλήρωση της πρώτης αποστολής του στην Ελλάδα, απέκλειε κάθε αλλαγή στο καθεστώς ουσιαστικής φοροαπαλλαγής του εφοπλιστικού κεφαλαίου, το οποίο όφειλε τη μεταπολεμική του άνθιση στις εγγυήσεις που είχε παράσχει η ελληνική κυβέρνηση για την αγορά εκατό φορτηγών πλοίων τύπου 'Liberty'. Paul A. Porter, "Wanted: a Miracle in Greece," *Collier's Magazine* 20, no. 9 (1947): 14.

«τίθενται εις την τροχίαν των μεγάλων ομάδων μονοπωλιακών σχηματισμών».¹⁰⁷

Ως προς τον τομέα της δευτερογενούς παραγωγής, εκφραζόταν εμπιστοσύνη στην «αποδοτικότητα και την δεξιοτεχνίαν του Έλληνος εργάτου και το δαιμόνιον του Έλληνος βιομηχάνου». Τα χαρίσματα αυτά κρίνονταν συνθήκες αναγκαίες, αν όχι και ικανές, για να δημιουργήσουν βιομηχανικά αγαθά «εφάμιλλα των ξένων».¹⁰⁸ Ο στόχος ήταν όχι μόνο να καλυφθούν οι εγχώριες ανάγκες, αλλά και να ενισχυθεί τόσο ο εξαγωγικός προσανατολισμός της οικονομίας όσο και η διαφοροποίηση των εξαγωγών, όπου παραδοσιακά κυριαρχούσαν συγκεκριμένα αγροτικά προϊόντα, υποκείμενα στις καιρικές συνθήκες, σε ασθένειες αλλά και στη διακύμανση των διεθνών αγορών και των προτιμήσεων του αγοραστικού κοινού.

Η επίκληση του «δαιμονίου της φυλής» κατά κανόνα συνδεόταν με την επιχειρηματική δεινότητα των Ελλήνων. Δυσκολότερος ήταν ο συσχετισμός του στερεοτύπου αυτού με τη μεγαλύτερη μερίδα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, τους αγρότες. Οι άνθρωποι της υπαίθρου αντιμετώπιζονταν ευρέως ως μια εγγενώς συντηρητική κατηγορία Ελλήνων. Αν και τους απέδιδαν «έμφυτον ευφυΐαν και ταχείαν αντίληψιν»,¹⁰⁹ αλλά και «κληρονομημένην αρχοντιά δεκάδων αιώνων»,¹¹⁰ πολιτικοί και οικονομολόγοι θεωρούσαν ότι, στην περίπτωση των αγροτών, τα στοιχεία αυτά τελούσαν σχεδόν εν υπνώσει μέσα στις σκληρές συνθήκες διαβίωσης που αντιμετώπιζαν. Ορισμένοι, μάλιστα, εξέφραζαν την πεποίθηση ότι, καθώς από τη φύση του, ο Έλληνας έρεπε προς τη ναυτιλία και το εμπόριο, μόνον εξ ανάγκης παρέμενε προσκολλημένος στη ζωή του αγρότη.¹¹¹ «Παθητικότητα και αδράνεια» διέκρινε στον μέσο αγρότη ο Ζολώτας και θεωρούσε ότι μόνον η άνοδος του μορφωτικού και του βιοτικού επιπέδου του θα μπορούσε να τον ανασύρει από το τέλμα.¹¹² Πρόσθετη ελπίδα ήταν το συνεταιριστικό πνεύμα: Στο βαθμό που ρίζωνε στις τάξεις των αγροτών, ήταν σε θέση να διαλύσει «τον μύthon του ιδιωτικού δαιμονίου», θύματα του οποίου

¹⁰⁷ Η. Ηλιού, Συνεδρίαση Νς', 20.10.1964, 58.

¹⁰⁸ Δ. Χατζόπουλος, Συνεδρίαση ΟΓ', 19.5.1954, 1034.

¹⁰⁹ Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις*, 12.

¹¹⁰ Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΝΖ', 13.3.1952, 715.

¹¹¹ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΕ', 17.2.1954, 425.

¹¹² Ζολώτας, *ό.π.*, 12-13.

έπεφταν κατά καιρούς οι παραγωγοί της υπαίθρου, στην προσπάθειά τους να βρουν αγορές για τα προϊόντα τους.¹¹³

Σε αντίθεση με το επιχειρηματικό δαιμόνιο που διέπρεπε μακράν του κρατικού εναγκαλισμού, η προαγωγή της θέσης των αγροτών εθεωρείτο αυτονόητη υποχρέωση της πολιτείας. Οι περιοδικές και πολυήμερες συζητήσεις για αγροτικά ζητήματα, ιδίως για τη στήριξη της τιμής βασικών προϊόντων, όπως ο καπνός, το λάδι, το σιτάρι και το βαμβάκι, έδιναν την ευκαιρία σε βουλευτές να πλειοδοτήσουν σε επίδειξη φιλοαγροτικών αισθημάτων. Στο πλαίσιο αυτό, οι αγρότες επανειλημμένα χαρακτηρίστηκαν ως «η υγιεστέρα τάξις του Έθνους», «οι ακραιφνέστεροι από απόψεως εθνικής συνειδήσεως» Έλληνες, δεμένοι με την (κατά κανόνα μικρή) ιδιοκτησία τους και, ως εκ τούτου, πάντοτε έτοιμοι να θυσιάσουν για την υπεράσπιση του πατρίου εδάφους.¹¹⁴ Εκτός από την αποκατάσταση ακτημόνων γεωργών, η εκάστοτε κυβέρνηση καλείτο να εξασφαλίσει ικανοποιητικές (ακόμα και καθ' υπερβαση των αγοραίων) τιμές στα προϊόντα τους, και να βελτιώσει τους όρους διαβίωσης και υγιεινής στην ύπαιθρο· διότι, όπως εξηγήσσε ο Γεώργιος Ρουμάνης, βουλευτής Λακωνίας με τον Ελληνικό Συναγερμό, ο «Έλλην αγρότης ιδίως, αυτός ο ωραίος και ακούραστος δημιουργός προόδου, είναι εντελώς ξένος ή μάλλον διάκειται πολλάκις εχθρικάς προς το νερό, το σαπούνι και γενικώτερον προς την θείαν έννοιαν

¹¹³ Δηλώσεις του Δημ. Παπαγεωργίου, αντιπροσώπου Ένωσης Αγελαδοτροφικών Συνεταιρισμών Θεσσαλονίκης, *Μακεδονία*, 23-12-1962.

¹¹⁴ Δ. Βουρδουμπάς, Συνεδρίαση ΝΒ', 5.3.1951, 706· Δ. Χατζηγιάννης, Συνεδρίαση Νς', 9.3.1951, 748· Π. Λιαρούτσος, Συνεδρίαση ΞΑ', 21.3.1951, 807· Δ. Μπαρμπαλιάς, Συνεδρίαση ΞΔ', 26.3.1951, 807· Δ. Βουρδουμπάς, Συνεδρίαση ΜΓ', 29.9.1953, 1095. Εκπροσωπώντας την Αιτωλοακαρνανία και την Ευρυτανία στη Βουλή, ο Αθανασιάδης-Νόβας εξήρε ιδιαίτερος τους πληθυσμούς της ορεινής Ελλάδος, με όρους λυρικούς όσο και ευγονικούς: «[Μ]ε την ψυχική τους υγεία και με την σωματική τους ευρωστία, αποτελούν την καθαρή πηγή από την οποίαν ανανεώνονται τα εθνικά αιμοσφαίρια, τα εθνικά κύτταρα, τα εθνικά ιδεώδη. Αλλοίμονον εάν η κρυσταλλοπηγή αυτή στερέψη και αχρηστευθή. Αυτή αυτή η ζωτικότητα της Φυλής μας θα διακινδυνεύση»: Συνεδρίαση Ε', 13.6.1958, 113.

της καθαριότητας». Τα πράγματα μπορούσαν να αλλάξουν με την κατάλληλη κρατική παρέμβαση,¹¹⁵ η οποία, συν τοις άλλοις, θα ενίσχυε την αγάπη των Ελλήνων για τη γεωργική ζωή.¹¹⁶

Δαιμόνιο και ανάπτυξη

Εκτός από την ανάγκη κρατικής παρέμβασης και προγραμματισμού, η οικονομική ορθοδοξία της περιόδου έβλεπε στην εκβιομηχάνιση το κλειδί της βιώσιμης για τη χώρα. Με τη σημαντική εξαίρεση του Βαρβαρέσου, επικρατούσε η άποψη ότι «η βιομηχανία συνιστούσε τη μείζονα διαρθρωτική διαφορά της [Ελλάδος] από τις προηγμένες χώρες, καθώς και την πηγή των διαφορών ευημερίας και, συνεπώς, έπρεπε να προωθηθεί κατεπειγόντως».¹¹⁷ Η επίκληση «του δαιμονίου της φυλής» εμπλούτιζε τη σχετική συζήτηση με μια μεταφυσική διάσταση.

Στο σημείο αυτό, αξίζει μια επισήμανση: Πέρα από τα ρητορικά στερεότυπα, υπήρξαν Έλληνες πολιτικοί που άρθρωσαν έναν πιο τεχνοκρατικό και εμπειριστατωμένο λόγο στις, σχετικά περιορισμένης έκτασης, κοινοβουλευτικές συζητήσεις για το οικονομικό μέλλον της χώρας. Και στις δικές τους αναλύσεις, όμως, εισχωρούσε το ελληνικό δαιμόνιο. Από τους πιο συγκροτημένους ρήτορες επί οικονομικών θεμάτων ήταν ο Παναγής Παπαληγούρας, βουλευτής Κορινθίας και επανειλημμένα υπουργός στις κυβερνήσεις του Ελληνικού Συναγερμού και της ΕΡΕ. Σε συζήτηση στη Βουλή, το Δεκέμβριο του 1954 (την εποχή που η χώρα εισερχόταν στη δίνη του κυπριακού αδιεξόδου), ο Παπαληγούρας ως υπουργός Συντονισμού σκιαγράφησε τις προϋποθέσεις για την επίτευξη βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης. Εκτός από την εξασφάλιση «τεχνικών μέσων» τόνισε την ανάγκη για «μίαν νέαν ψυχολογίαν, μίαν νέαν νοοτροπίαν».¹¹⁸ Εξειδικεύοντας ανά τομέα δραστηριότητας, ζήτησε βιομηχάνους και βιοτέχνες που θα απέβλεπαν «εις την

¹¹⁵ Γ. Ρουμάνης, Συνεδρίαση ΝΖ', 13.3.1952, 715. Η σχετική συζήτηση αφορούσε τη σύσταση Υπηρεσίας Διαφωτίσεως στη Γενική Διεύθυνση Υγιεινής του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας.

¹¹⁶ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΕ', 17.2.1954, 425.

¹¹⁷ Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, 171. Βλ. και σημ. 185.

¹¹⁸ Σε αυτό, τουλάχιστον, το σημείο απηχούσε τις απόψεις που είχε εκφράσει ο Βαρβαρέσος στην *Έκθεσή* του. Εκεί υποστήριζε ότι επιβίωναν συνθήκες και νοοτροπία που αποκτήθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής, οι οποίες αμαύρωναν την εικόνα της

διά της εξυγιάνσεως του κόστους και όχι εις την διά της κερδοσκοπίας, στήριξιν των επιχειρήσεων των»· αγρότες «προοδευτικούς, ετοιμούς ν' ανανεώσουν τας μεθόδους και να αυξήσουν την έντασιν της καλλιεργείας και όχι απαθείς γεωργούς προσηλωμένους εις απηρχαιωμένα συστήματα»· εξαγωγείς «πρωτοπόρους εις την διάνοιξιν νέων διεθνών αγορών και όχι νωχελείς μεταπράτας ονειροπωλούντας επιδοτήσεις»· εμπόρους και επαγγελματίες «στηριζομένους εις το εκ της δραστηρίας διακινήσεως των αγαθών όφελος και όχι εις τον εκ της αποθεματοποιήσεως αποθησαυρισμόν»· εργάτες με εξειδίκευση, «έχοντας συνείδησιν των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των, αλλά και επίγνωσιν των καθηκόντων των»· τέλος, δημοσίους υπαλλήλους ικανούς να ενσαρκώσουν «την δημιουργικήν προσπάθειαν της Κυβερνήσεως, ετοιμούς να βοηθήσουν και να καθοδηγήσουν τον πολίτην».¹¹⁹

Εμμέσως πλην σαφώς, ο Παπαληγούρας έθιγε προφανείς ανασταλτικούς παράγοντες που καθήλωναν τη χώρα στην οικονομική υπανάπτυξη: την παθητική υιοθέτηση παραδοσιακών μεθόδων και καλλιεργειών στον πρωτογενή τομέα· την ευκαιριακή κερδοσκοπία και τα υψηλά λειτουργικά κόστη στο δευτερογενή τομέα· το μεταπρατικό χαρακτήρα του εμπορίου και την τάση των εμπόρων για αποθησαυρισμό· τις κρατικές πολιτικές προστατευτισμού και επιδοτήσεων· την έλλειψη εξειδικευμένης και «συνειδητοποιημένης» εργατικής τάξης· τις αδυναμίες στη στελέχωση και λειτουργία του δημόσιου τομέα.

Ωστόσο, ο Παπαληγούρας, σε μια μάλλον εμφανή προσπάθεια να εμπνεύσει αισιοδοξία στο ακροατήριό του, κατέφυγε στο σχήμα των χαρισμάτων του ελληνικού λαού. Ανεξαρτήτως κοινωνικής κατηγορίας, υποστήριξε, οι Έλληνες διακρίνονταν από «έμφυτο[ν] δραστηριότητα και πρακτικόν πνεύμα». Το μόνο που έλειπε, κατέληξε, ήταν «το σύνθημα» και «η ευκαιρία» για να μετουσιώσουν τις αρετές τους σε έργα που θα αύξαναν τον εθνικό πλούτο.¹²⁰ Την ηγεσία αυτή φιλοδοξούσε να παράσχει ο μελλοντικός αρχηγός του Παπαληγούρα στην ΕΡΕ. Την εποχή των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση με την ΕΟΚ

χώρας στα μάτια σημαντικών ξένων (όπως ο Paul Porter) και δυσχέραιναν το έργο της ανασυγκρότησης. Ο ίδιος διαδήλωνε την πίστη του «εις μίαν άλλην Ελλάδα, την Ελλάδα των εντίμων, εργατικών και ολιγαρκών Ελλήνων»: Βαρβαρέσος, *Έκθεσις*, 260.

¹¹⁹ Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση Κ', 17.12.1954, 359.

¹²⁰ Ο.π.

των Έξι, ο Καραμανλής θα καλούσε τους Έλληνες να ομονοήσουν και να εργαστούν «καταπνίγοντες τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρος μας και καλλιεργώντας τας αρετάς του γένους», ώστε «εντός ελαχίστων ετών», να φέρουν την Ελλάδα στη χορεία «των οικονομικώς εξελιγμένων χωρών».¹²¹

Ακόμα και εκείνοι που όμνυαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία έκριναν αναγκαία την παρέμβαση του δημοσίου για την αναθέρμανση της οικονομίας, στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Γενική ήταν η διαπίστωση ότι οι ιδιώτες κεφαλαιούχοι, και μάλιστα οι εγχώριοι, έδειχναν απροθυμία να επενδύσουν σε παραγωγικούς τομείς, ιδίως στη βιομηχανία. Χαρακτηριστική ήταν η εκμυστήρευση του Καραμανλή στον Αμερικανό πρεσβευτή, το 1959, περί «έλλειψης επιχειρηματιών στον ιδιωτικό τομέα».¹²² Ως βασικός αγορητής κομμάτων του Κέντρου για οικονομικά ζητήματα, ο Ζίγδης απέδιδε την ανεπάρκεια των ιδιωτικών επενδύσεων σε ένα συνδυασμό παραγόντων, όπως η απουσία δεξαμενής κεφαλαίων, η άγνοια τεχνολογικής συγκρότησης, ή η αβεβαιότητα των επιχειρηματιών ως προς την αποδοτικότητα της επένδυσής τους – παράγοντα που τόνιζε και ο Πρωτοπαπαδάκης ως υπουργός Συντονισμού.¹²³

Οι κυβερνήσεις της περιόδου είχαν την ελπίδα ότι τα μέτρα που θέσπιζαν για την προστασία των επενδύσεων, ένα ευνοϊκότερο φορολογικό καθεστώς, οι συνθήκες εργασιακής ειρήνης στον ιδιωτικό τομέα και, ιδίως, το χαμηλό εργατικό κόστος, αργά ή γρήγορα θα προσέλκυαν τα πολυπόθητα ξένα κεφάλαια. Μέχρι τότε, όμως, η οικονομία είχε απόλυτη ανάγκη από τις ενέσεις των δημοσίων επενδύσεων. Θεωρητικά, τουλάχιστον, οι παρεμβάσεις αυτές του κράτους έπρεπε να κινούνται μέσα στα όρια της οικονομίας της αγοράς – «το σύστημα της ελεύθερας δημοκρατικής οικονομίας» – σύμφωνα με τη διατύπωση του Πρωτοπαπαδάκη.¹²⁴ Η ίδρυση βιομηχανιών από το κράτος, ομολογούσε ο ίδιος, αντέφασκε προς τις οικονομικές πεποιθήσεις της κυβέρνησης Καρα-

¹²¹ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 4 (1993), 267.

¹²² Βλ. ανωτέρω, σημ. 65.

¹²³ Α. Πρωτοπαπαδάκης, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 23.9.1959, 2065.

¹²⁴ Ο.π., 2064.

μανλή. Ωστόσο, η αδήριτη ανάγκη της εκβιομηχάνισης ωθούσε το κράτος όχι μόνο να «χειραγωγήσει αλλά και να υποκαταστήσει, αν χρειάζεται, την ιδιωτική πρωτοβουλία».¹²⁵

Αυτή η επίδειξη αποφασιστικότητας να καταστεί το κράτος ο βασικός μοχλός της εκβιομηχάνισης δεν πρέπει να λαμβάνεται απολύτως τοις μετρητοίς. Κατά την εξαγγελία προσωρινού πενταετούς προγράμματος, τον Απρίλιο του 1959, ο ίδιος ο πρωθυπουργός αναγνώριζε την ιδιωτική πρωτοβουλία ως «αποφασιστικόν παράγοντα» για την ανάπτυξη της οικονομίας. Για το κράτος επεφύλασσε δύο «μόνον» κατηγορίες επενδύσεων που θα ενίσχυαν και θα συμπλήρωναν τη δραστηριότητα του ιδιωτικού τομέα. Η πρώτη κατηγορία αφορούσε έργα που «εκφεύγουν οπωσδήποτε της ιδιωτικής πρωτοβουλίας» (όπως εκείνα που αφορούσαν την αμυντική προπαρασκευή της χώρας), καθώς και έργα «οικονομικής υποδομής» (τα οποία στην Ελλάδα περιλάμβαναν ευρύτατους τομείς, όπως συγκοινωνίες, τηλεπικοινωνίες και εξηλεκτρισμό). Κατά τον Καραμανλή, ο στόχος των έργων αυτών ήταν να δημιουργήσουν «ευνοϊκάς προϋποθέσεις διά την ανάπτυξιν της ιδιωτικής δραστηριότητος». Η δεύτερη κατηγορία αφορούσε προγράμματα που προωθούσαν «τους επιθυμητούς και εξυπηρετούντας το κοινωνικόν σύνολον σκοπούς».¹²⁶ Εκτός των πιέσεων για δικαιότερη κατανομή πόρων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, η κυβέρνηση γινόταν αποδέκτης εκκλήσεων και για ισόρροπη μεταχείριση της επαρχίας σε σχέση με την «υδροκέφαλη» πρωτεύουσα.¹²⁷

Στο ίδιο μήκος κύματος με τον πρωθυπουργό, ο κυβερνητικός εισηγητής σε φορολογικά και άλλα μέτρα «προς ενίσχυσιν των παραγωγικών επενδύσεων», τόνισε ότι το τεκμήριο της πρωτοβουλίας ανήκε

¹²⁵ Ο.π., 2065-6.

¹²⁶ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 4 (1994), 25.4.1959, 52-53· Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, 183-4.

¹²⁷ Οι αναφορές είναι πολλές, τόσο στον τύπο όσο και στα πρακτικά της Βουλής. Χαρακτηριστικό των παραπόνων της επαρχίας είναι απόσπασμα από ανοικτή επιστολή που απηύθυνε στον Καραμανλή ως πρωθυπουργό ο έμπορος και πρώην αντιπρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Μαργαρόπουλος: «Η κατ'ειρωνείαν αποκαλουμένη συμπρωτεύουσα, ενώ παλαιότερον ήκμαζε και αυτή και εφωτοβόλει (sic) ως τηλαυγής φάρος του ελληνικού δαιμονίου», παρακμάζει λόγω του αθηνοκεντρικού κράτους: *Μακεδονία*, 27-10-1959, 3.

στον ιδιωτικό τομέα, τον οποίον το κράτος είχε υποχρέωση να ενθαρρύνει έμπρακτα. Δεν ήταν δυνατό, υποστήριξε, «να δημιουργήσωμεν μόνον κρατικής βιομηχανίας, και κρατικών εμπορίων» χωρίς τον κίνδυνο να «εμφανίζωμεν το κράτος ως κράτος ολοκληρωτικών». Επιπλέον, προειδοποιούσε, η κρατική πολιτική δεν έπρεπε να καταστεί «τροχοπέδη» στη δραστηριοποίηση του έμψυχου υλικού, «το οποίον τόσον πλουσίως διαθέτει η χώρα μας».¹²⁸

Σταθερός θιασώτης της μικτής οικονομίας, ο Ζίγδης διαφοροποιείτο ως προς τη μέθοδο της κρατικής παρέμβασης: Θεωρούσε ότι το κράτος όφειλε να συστήσει νέους θεσμούς και φορείς που θα στελεχώνονταν αξιοκρατικά και θα λειτουργούσαν με τα κριτήρια της ιδιωτικής οικονομίας. Για τον λόγο αυτόν, επέκρινε όλες τις μεταπελευθερωτικές κυβερνήσεις επειδή είχαν εμπιστευθεί «το έργον της ιδρύσεως των νέων βασιικών βιομηχανιών εις τας [υφισταμένας] δημοσίας υπηρεσίας». Στις «βασικές βιομηχανίες» κατέτασσε κατ' εξοχήν την παραγωγή ενέργειας και άσκησε κριτική στην κυβέρνηση Καραμανλή επειδή προτίμησε, εν τέλει, να αναθέσει την ίδρυση διυλιστηρίου σε ξένη εταιρεία.¹²⁹

Ως υπουργός Βιομηχανίας το 1963-65, ο Ζίγδης εισηγήθηκε την ίδρυση σημαντικών φορέων, όπως η Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ) ή τα Ινστιτούτα Τυποποιήσεως και Βιομηχανικής Ερεύνης, καθώς και τη σύσταση βιομηχανικών ζωνών, κατά προτίμηση εκτός Αττικής. Όλα αυτά ενίσχυναν όχι μόνο τον ρυθμιστικό ρόλο του κράτους αλλά και την άμεση παρέμβασή του στη «μεγάλη περιπέτεια» της εκβιομηχάνισης.¹³⁰ Ωστόσο, κατά δήλωσή του, εκτιμούσε ιδιαίτερα το ρόλο του ιδιωτικού «δαιμονίου». Η στρατηγική του, όπως την παρουσίασε στη Βουλή, εδραζόταν στην αξιοποίηση τριών πλεονεκτημάτων που διέθετε η χώρα: του πλούτου, ιδίως του υπεδάφους, της γεωγραφικής θέσης, και του ανθρώπινου δυναμικού. «Πιστεύω τυφλά εις το Ελληνικόν δαιμόνιον», διακήρυξε τον Ιανουάριο του 1965.¹³¹

Η Αριστερά, από τη σκοπιά της, χρέωνε την επενδυτική άπνοια στη στάση της εγχώριας οικονομικής ολιγαρχίας, η οποία συνήθιζε να αποφεύγει το ρίσκο και να κινείται αποκλειστικά με κίνητρο το εύκολο

¹²⁸ Γ. Λαζανάς, Συνεδρίαση ΡΚ', 29.9.1959, 2112.

¹²⁹ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 23.9.1959, 2058. Ο Ζίγδης έκρινε επίσης αρνητικά την προοπτική της μεταβίβασης επιχειρήσεων, που θα ίδρυε το κράτος, σε ιδιώτες.

¹³⁰ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση Στ', 1.4.1964, 78.

¹³¹ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση ΚΖ', 21.1.1965, 778.

κέρδος, λειτουργούσε δε ως εντολοδόχος ξένων μονοπωλίων και αδιαφορούσε πλήρως για το κοινωνικό σύνολο. Επιπλέον, η ΕΔΑ θεωρούσε ότι οι όποιες κυβερνητικές πρωτοβουλίες ήταν προσανατολισμένες σε αντιπαραγωγικά έργα που αποσκοπούσαν «είτε [εις] την εξυπηρέτησιν του ΝΑΤΟ είτε της πολιτικής των από Βορρά κινδύνων είτε των εσωτερικών κινδύνων».¹³² Ως εναλλακτική κατεύθυνση υποδείκνυε τον κρατικό προγραμματισμό που θα υποχρέωνε και τον ιδιωτικό τομέα «να συνδυάζη το ιδιωτικόν κέρδος με την κοινωνικήν ωφέλειαν». Αυτό όμως προϋπέθετε γενικότερη αλλαγή στον φορέα της εξουσίας και αναπροσανατολισμό της ελληνικής πολιτικής. Σύμφωνα με τον Βασίλη Εφραιμίδη, ηγετικό στέλεχος της ΕΔΑ και του ΚΚΕ της περιόδου, μόνον η ανάληψη «της εξουσίας από Κυβέρνησιν που θα αντιπροσωπεύη τα συμφέροντα όλου του λαού και όχι της ολιγαρχίας, θα σημάνη και αλλαγήν μεθόδων και αντιλήψεων».¹³³

Τέλος, κινούμενος τότε στις παρυφές της Αριστεράς, ο Ιωάννης Τσιριμώκος θεωρούσε «βέβαιον» ότι μια χώρα σαν την Ελλάδα δεν ήταν δυνατό να ξεφύγει από την υπανάπτυξη «με τα συστήματα της ελευθέρων οικονομίας». Συμφωνούσε, λοιπόν, με τους συναδέλφους του από την ΕΔΑ ότι ήταν απαραίτητη «η δημιουργική πρωτοβουλία του Κράτους», καθώς και η αλλαγή πολιτικού προσανατολισμού: Χρειαζόταν, έλεγε, «μία σοσιαλιστική πνοή», η οποία θα «γονιμοποιούσε» την κρατική πρωτοβουλία και θα μετέβαλλε την εικόνα της ελληνικής οικονομίας ως εδάφους πρόσφορου «διά να αλωνίζη κατά τρόπον αποικιακόν το ξένον κεφάλαιον».¹³⁴

Το γενικό συμπέρασμα ήταν ότι κράτος έπρεπε να αναλάβει την πρωτοβουλία για την εκβιομηχάνιση και, συνεπώς, την έξοδο της χώρας από την υπανάπτυξη. Οι εκπρόσωποι της Αριστεράς έφερναν ως παράδειγμα, κράτη-δορυφόρους της Σοβιετικής Ένωσης, τα οποία χάρη στο σύστημα της «προγραμματισμένης οικονομίας» σταλινικού τύπου είχαν επιτελέσει «θαύματα». Αν, λοιπόν, τα είχαν καταφέρει Βαλκάνιοι γείτονες, όπως η Βουλγαρία και η Ρουμανία, τι θα μπορούσαν να πετύχει η Ελλάδα

¹³² Ι. Παπαδημητρίου, Συνεδρίαση ΑΘ', 29.7.1966, 709.

¹³³ Β. Εφραιμίδης, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 23.9.1959, 2056-7.

¹³⁴ Ι. Τσιριμώκος, Συνεδρίαση ΡΙΗ', 24.9.1959, 2072.

«με την ιδιοφυΐαν και τας ικανότητας του λαού της, αλλά και μη στερουμένη πολυτίμου ορυκτού πλούτου».¹³⁵ Η φράση αυτή του Ιωάννη Ευαγγελίδη, που εκλεγόταν με την ΕΔΑ στην Α΄ Αθηνών, αποτυπώνει τη διεΐσδυση του στερεοτύπου και στο λόγο της Αριστεράς. Λίγες μέρες προτού απαγορευτεί η κυκλοφορία της εφημερίδας, το Δεκέμβριο του 1947, ανταποκριτής του *Ριζοσπάστη* διαπίστωνε στο Παρίσι τις επιδόσεις των Γάλλων στο μικρεμπόριο, πεδίο στο οποίο διέπρεπε η «ατομική πρωτοβουλία» και το «δαιμόνιο της φυλής».¹³⁶ Σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα, ο βουλευτής της ΕΔΑ Μίκης Θεοδωράκης διακήρυξε την πίστη της παράταξής του «στις αρετές του λαού μας». Ο λαός αυτός, πρόσθετε, γνώριζε να κερδίζει όλες τις μάχες, και προπαντός τις ειρηνικές, αρκεί να νοιώθει το «αληθινόν ενδιαφέρον» και τη «ζεστασιά» του κράτους.¹³⁷

Με δεδομένη, λοιπόν, τη συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων για τον καθοριστικό ρόλο του κράτους στην υπόθεση της ανάπτυξης, ο προβληματισμός εστιαζόταν στην εξεύρεση των αναγκαίων πόρων. Οι πάντες αναγνώριζαν ότι η φοροδοτική ικανότητα ενός πληθυσμού, η πλειονότητα του οποίου διαβιούσε στα όρια της φτώχειας, ήταν περιορισμένη. Κοινή ήταν και η εκτίμηση για την αδυναμία των ελεγκτικών μηχανισμών απέναντι στη μαστιγα της φοροδιαφυγής. Η συνέχιση της ξένης βοήθειας δεν ήταν δεδομένη (η Ελλάδα εξαιρέθηκε από το πρόγραμμα διεθνούς αναπτυξιακής βοήθειας που εισήγαγε η προεδρία Kennedy στα τέλη του 1961), ενώ η σύναψη δανείων στις αγορές κεφαλαίων έπρεπε να περιμένει τη διευθέτηση του προπολεμικού εξωτερικού χρέους της χώρας, που επιτεύχθηκε σταδιακά μεταξύ 1963 και 1965. Δεν απέμενε παρά η εξοικονόμηση πόρων από τον προϋπολογισμό, πόρων που υπό άλλες συνθήκες η εκάστοτε κυβέρνηση θα προτιμούσε να διοχετεύσει σε δαπάνες με εκλογικό αντίκρισμα.

Τη λογική της εξοικονόμησης πόρων για τις δημόσιες επενδύσεις εις βάρος περισσότερο δημοφιλών επιλογών εξέφρασαν δύο κορυφαία στελέχη του οικονομικού επιτελείου των κυβερνήσεων Παπάγου και Καραμανλή, ο Χρήστος Θηβαίος και ο Παπαληγούρας. Καταθέτοντας

¹³⁵ Ι. Ευαγγελίδης, Συνεδρίαση ΡΙΣ΄, 22.9.1959, 2036.

¹³⁶ Τα εισαγωγικά στο πρωτότυπο: Ρεπορτάζ Απ. Σπήλιου, «Αθήνα-Ρώμη-Πράγα-Παρίσι», *Ρίζος της Δευτέρας*, 22-12-1947, 6.

¹³⁷ Μ. Θεοδωράκης, Συνεδρίαση ΚΕ΄, 1.9.1964, 509.

τον προϋπολογισμό του 1956-57, ο πρώτος, ως υπουργός Οικονομικών, αναγνώρισε ότι, ως λαός «με παράδοσιν και ιστορίαν εξόχως πολιτιστικήν», οι Έλληνες εύλογα επεδίωκαν να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο. Κατά τον Παπαληγούρα, αν ο ελληνικός λαός ήταν «από απόψεως τεχνικής και οικονομικής υποανάπτυκτος... από απόψεως αξιώσεων και επιθυμιών των μαζών» εμφανιζόταν «υπερανάπτυκτος». Κατά συνέπεια, κάθε κυβέρνηση δεχόταν πιέσεις να προχωρήσει σε αύξηση «των καταναλωτικών δαπανών εις τους προϋπολογισμούς υπό μορφήν μισθών, συντάξεων, επιδομάτων και άλλων παροχών μη παραγωγικών». ¹³⁸ Στο μέτρο που αποτυπώνονταν στον προϋπολογισμό, οι δαπάνες αυτές αναπόφευκτα περιόριζαν το παραγωγικό του σκέλος, δηλαδή τις δημόσιες επενδύσεις. ¹³⁹ Χωρίς αύξηση της παραγωγής, και μάλιστα της βιομηχανικής, προειδοποιούσε ο Θηβαίος, «δεν θα υπάρξει δυνατότης απορροφήσεως, θα έχωμεν διαρκώς συμβατικάς τιμάς συγκεντρώσεως, επιδόματα ανεργίας, μισθούς δυσαναλόγους και εν γένει θα έχωμεν μίαν ψευδή οικονομικήν κατάστασιν». Το συμπέρασμα ήταν ότι, προτού μεταβεί στο «Κράτος-Πρόνοια», η Ελλάδα έπρεπε καταστεί «Κράτος της αυξήσεως της παραγωγής». ¹⁴⁰

Αναφερόμενος στην πίεση του εκλογικού σώματος, ο Θηβαίος εμμέσως πλην σαφώς συνέδεε την αντιμετώπιση του οικονομικού προβλήματος της χώρας με το ελληνικό σύστημα διακυβέρνησης. Ο Παπαληγούρας κατέστη σαφέστερος, θέτοντας ευθέως το ερώτημα, κατά πόσον ήταν εφικτή η συσσώρευση κεφαλαίου για δημόσιες επενδύσεις σε συνθήκες ενός κοινοβουλευτικού συστήματος –και ενός κράτους με πελατειακή παράδοση, θα πρόσθετε κανείς– που ευνοούσε τις καταναλωτικές δαπάνες. Θεωρούσε δε «ιδιοτυπία μεγάλη του Ελληνικού προβλήματος» τη συνύπαρξη τριών, προφανώς ασύμβατων μεταξύ τους,

¹³⁸ Την ενδοτικότητα των πολιτικών απέναντι στα «λαϊκά αιτήματα» καυτηρίαζε ο εκδότης της *Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως* Σπύρος Βοβολίνης. Ενόψει της σύνδεσης Ελλάδος-ΕΟΚ, αναρωτιόταν: «Θα μάθουν, άραγε, οι πολιτικοί και τα κόμματα... να μη απευθύνονται εις τας αδυναμίας του λαού», αλλά στις αρετές του; Και απαριθμούσε το θάρρος, τη θέληση, τη ζωτικότητα και την «αγωνιστικήν φιλοτιμίαν» των Ελλήνων: *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, έτος 27ο, τ. 28, τεύχ. 320 (Ιούνιος 1961): 356.

¹³⁹ Χ. Θηβαίος, Συνεδρίαση ΜΗ', 15.2.1957, 676· Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση Ε', 13.6.1958, 100. Ο Κορίνθιος πολιτικός εξέφρασε τις απόψεις του από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, όπου βρέθηκε μεταξύ 1958-61.

¹⁴⁰ Χ. Θηβαίος, Συνεδρίαση ΞΘ', 28.3.1957, 1045. Πβ. Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 533.

στοιχείων: οικονομικής υπανάπτυξης, δημοκρατικού πολιτεύματος και αυξημένων λαϊκών προσδοκιών διαβίωσης.¹⁴¹ Τις συνθήκες αυτές είχε πιθανόν κατά νουν ο βιομήχανος Αλέξανδρος Τσάτσος όταν, το 1953, έκανε λόγο για τις «ιδιόρρυθμες συνθήκες» οι οποίες προκαλούσαν «σύγχυσιν εις τους θεωρητικούς οικονομολόγους» που επιχειρούσαν να ασχοληθούν με την ελληνική οικονομία.¹⁴² Ο Πρωτοπαπαδάκης, από την πλευρά του, στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει το μέτριο επιχειρηματικό κλίμα, τόνιζε δύο ψυχολογικούς παράγοντες, το αίσθημα ανασφάλειας και το έλλειμμα εμπιστοσύνης των επενδυτών προς τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας.¹⁴³

Όλες οι πτέρυγες της Βουλής συμφωνούσαν επίσης στην ανάγκη ξένων επενδύσεων, διαφωνούσαν όμως για τους όρους της έλευσής τους. Οι κυβερνήσεις της περιόδου κατά καιρούς νομοθέτησαν μέτρα για την προσέλκυση ξένων επενδυτών, τα οποία, κατά κανόνα, επικρίνονταν από τις διάφορες πτέρυγες της αντιπολίτευσης είτε ως ανεπαρκή είτε, συνηθέστερα, ως χαριστικά. Η Αριστερά συνιστούσε οι επενδύσεις να προέλθουν από κρατικά κεφάλαια, κατά προτίμηση χωρών του σοβιετικού συνασπισμού, και να διατεθούν από κρατικούς φορείς στο πλαίσιο κεντρικού σχεδιασμού για την ανάπτυξη. Τα κόμματα του Κέντρου καταρχήν θεωρούσαν τις ιδιωτικές ξένες επενδύσεις ευπρόσδεκτες. Ωστόσο, από τα έδρανα της αντιπολίτευσης, έδειχναν ευαισθησία απέναντι σε διευκολύνσεις προς τους ξένους επενδυτές, όπως φορολογικές απαλλαγές και δυνατότητα επανεξαγωγής κεφαλαίων, τις οποίες, από

¹⁴¹ Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση Ε', 13.6.1958, 100. Ο βουλευτής Κορινθίας παρέβλεπε το παράδειγμα του Ισραήλ, το οποίο, όπως παρατηρούσε συνάδελφός του από την κυβερνώσα παράταξη, έχτιζε εξαγωγική οικονομία σε συνθήκες πολιτικού πλουραλισμού: Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση ΛΔ', 16.9.1958, 533.

¹⁴² Γεωργία Μ. Πανσέληνα, «Οραματιστές και συγχρόνως ρεαλιστές»: *Λόγοι Προέδρων 1945-2014*, (Αθήνα: Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών, 2014), 68-69. Στη Δ' Αναθεωρητική Βουλή, ο βουλευτής, τότε, του Λαϊκού Κόμματος Δημήτριος Χέλμης απέδιδε την αρνητική «ιδιοτυπία» της ελληνικής οικονομίας σε έναν δομικό παράγοντα, τα μικρά μεγέθη των παραγωγικών μονάδων και στους τρεις βασικούς κλάδους παραγωγής: μικρή έγγειος ιδιοκτησία στη γεωργία, μικρή, συνήθως προσωπική ή οικογενειακή, επιχείρηση στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα: Συνεδρίαση ΙΖ', 7.6.1946, 168.

¹⁴³ Α. Πρωτοπαπαδάκης, Συνεδρίαση ΡΙΖ', 23.9.1959, 2065.

κοινού με την Αριστερά, στηλίτευαν ως «αποικιακού χαρακτήρα».¹⁴⁴ Αντιδρώντας σε αυτή την τάση, ο βουλευτής Καστοριάς Γυιόκας υπενθύμισε ότι, προκειμένου να βάλουν την Ελλάδα στον χάρτη τους, οι ξένοι κεφαλαιούχοι έπρεπε να ελπίζουν «εις την πραγματοποίησιν θεμιτού κέρδους». Στη χώρα, παρατηρούσε ο ίδιος, επικρατούσε «η αντίληψις ότι η [ξένη] επένδυσις εις την βιομηχανίαν μας πρέπει να γίνη ως αντάλλαγμα της πολεμικής αρετής και της προγονικής κληρονομίας των Ελλήνων. Επειδή δε τούτο είναι τελείως ανεδαφική προσδοκία, εξοργιζόμεθα, διότι οι φίλοι και σύμμαχοί μας μάς εγκαταλείπουν». Καλούσε δε όσους ασχολούνταν με την εκβιομηχάνιση της χώρας να «προσγειωθούν» και να πάψουν να θεωρούν «εχθρούς και εκμεταλλευτάς όσους επενδύουν τα κεφάλαιά των εν Ελλάδι».¹⁴⁵

Διάσταση απόψεων εκδηλωνόταν και ως προς το περιβάλλον στο οποίο καλείτο να εκδηλωθεί το «δαιμόνιον της φυλής». Θα εκτίθονταν, κατά το μάλλον ή ήττον, σταδιακά οι Έλληνες παραγωγοί στο διεθνή ανταγωνισμό ή θα συντηρούσε το κράτος συνθήκες «θερμοκηπίου», υιοθετώντας μέτρα προστασίας της εγχώριας παραγωγής; Εισάγοντας σχέδιο νόμου «περί ατελούς εισαγωγής και μειώσεως δασμών ενίων ειδών γενικής καταναλώσεως κ.ά.», το Μάρτιο του 1957, ο Θηβαίος τάχθηκε υπέρ της πρώτης επιλογής. Αναφερόμενος στην εντελώς πρόσφατη Συνθήκη της Ρώμης για την ίδρυση της ΕΟΚ, παρουσίασε ως επιτακτική την ανάγκη να ληφθούν όλα τα μέτρα, τα «αναγκαία να εξαναγκάσουν την Εθνικήν μας οικονομίαν να εκσυγχρονισθή» από άποψη μέσων, μεθόδων και παραγωγικότητας. Ο στόχος ήταν «να επικρατήσουν εις την Ελλάδα αι διεθνώς συναγωνίσιμοι βιομηχανίαι» ως απαραίτητη προϋπόθεση επιβίωσης σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον.¹⁴⁶

Πέντε χρόνια αργότερα, και αφού είχε υπογραφεί η συμφωνία σύνδεσης Ελλάδος-ΕΟΚ, κυβερνητικός βουλευτής δεχόταν ότι «δασμοβίωτοι επιχειρήσεις έπρεπε κάποτε να εκλείψουν».¹⁴⁷ Συνάδελφός του της ΕΡΕ, την εποχή που βρισκόταν στην αντιπολίτευση, θεωρούσε τη «δημιουργία[ν] συνθηκών συναγωνισμού μεταξύ του ξένου και του εγ-

¹⁴⁴ Χαρακτηριστικές οι προσεγγίσεις του Ε. Μπακλατζή και του Ι. Τσιριμώκου, που προαναφέρθηκαν, σημ. 81 και 134, αντίστοιχα.

¹⁴⁵ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση Ζ', 2.6.1966, 133-4.

¹⁴⁶ Χ. Θηβαίος, Συνεδρίαση ΞΘ', 28.3.1957, 1045.

¹⁴⁷ Σ. Παπαδάκης, Συνεδρίαση ΛΕ', 19.2.1962, 676.

χωρίου κεφαλαίου» αναγκαία προϋπόθεση για την πρόοδο της εκβιομηχάνισης.¹⁴⁸ Ως υπουργός Βιομηχανίας το 1964, ο Ζίγδης εξήγησε ότι για την έλλειψη ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων – άρα και το πρόβλημα επιβίωσής τους στο περιβάλλον της ΕΟΚ– ευθυνόταν όχι το κόστος εργασίας, που παρέμενε χαμηλό, αλλά «ο υπέρμετρος προστατευτισμός και ο παρεμβατισμός», καθώς και η γραφειοκρατία. Οι παράγοντες αυτοί δημιουργούσαν «τεχνητάς μονοπωλιακάς καταστάσεις», χάρη στις οποίες επιβίωνε και αποκόμιζε κέρδη η μεγάλη πλειονότητα της ελληνικής βιομηχανίας.¹⁴⁹

Εκ διαμέτρου αντίθετη ήταν η προσέγγιση ορισμένων εκπροσώπων της ελληνικής βιομηχανίας. Με αφορμή τη συμμετοχή της χώρας στη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου, ο πρόεδρος των Ελλήνων Βιομηχάνων και ιδιοκτήτης κλωστοϋφαντουργίας Συμεών Σινιόσγλου, αναρωτιόταν το 1949: «Τι μέλλει να απομείνη όρθιον εν Ελλάδι εκ της γεωργίας, βιομηχανίας, του προϋπολογισμού, των ιδιωτικών επαγγελμάτων κ.λπ.», από τη στιγμή που ως πρώτος όρος της Συμφωνίας ετίθετο η «εξαφάνισις των δασμών»;¹⁵⁰ Εκκινώντας από διαφορετική ιδεολογική αφετηρία, την απελευθέρωση της αγοράς απέκρουαν και οι εκπρόσωποι της ευρύτερης Αριστεράς. Στην τοποθέτησή του για το δασμολογικό νομοσχέδιο του Θηβαίου, ο Τάσος Βουλόδημος, βουλευτής του Δημοκρατικού Κόμματος Εργαζομένου Λαού, υπερασπίστηκε τη δασμολογική προστασία ως απαραίτητο μέσο για να αναπτυχθεί η εγχώρια βιομηχανία και να βγει η Ελλάδα «από την χωρείαν υποαναπτύκτων χωρών». Υποστηρίζοντας ότι όλα τα κράτη προστατεύουν την παραγωγή τους, απέδωσε τις αντίθετες επιλογές της κυβέρνησης Καραμανλή σε παρέμβαση «των ισχυρών της γης».¹⁵¹

Δαιμόνιο και Κοινή Αγορά

Γενική ήταν η εκτίμηση ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με πρώτο στάδιο τη σύνδεσή της με την ΕΟΚ, θα μετέβαλλε δραστικά το πλαίσιο λειτουργίας για την εθνική

¹⁴⁸ Π. Γυιόκας, Συνεδρίαση Ζ΄, 2.6.1966, 133.

¹⁴⁹ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση Στ΄, 1.4.1964, 77.

¹⁵⁰ Απόσπασμα από την ομιλία του προέδρου στην ετήσια Γενική Συνέλευση του ΣΕΒ (1949), Πανσέληνα, «Οραματιστές», 70-71.

¹⁵¹ Τ. Βουλόδημος, Συνεδρίαση ΟΔ΄, 4.4.1957, 1128.

οικονομία της χώρας. Αγορεύοντας από τα έδρανα της αντιπολίτευσης την εποχή που διεξάγονταν οι διαπραγματεύσεις για τη συμφωνία σύνδεσης με τις Κοινότητες, ο Παπαληγούρας τόνισε τη σημασία της συμβολής των ίδιων των Ελλήνων στο εγχείρημα. Από μόνη της, προειδοποιούσε, η είσοδος στην Κοινή Αγορά δεν θα έλυνε κανένα πρόβλημα. Ακόμα και αν γινόταν υπό δυσμενείς όρους, πρόσφερε ευκαιρίες, αρκεί οι Έλληνες να έπρατταν ό,τι τους αναλογούσε για την προκοπή της χώρας τους. Διαφορετικά, διέτρεχαν τον κίνδυνο να ακολουθήσουν τη μοίρα της Σικελίας μετά την ιταλική ενοποίηση, καθιστάμενοι «πτωχοί συγγενείς» των περισσότερο ανεπτυγμένων εταίρων τους.¹⁵²

Σε ακόμα πρωιμότερο στάδιο των διαπραγματεύσεων με την ΕΟΚ, ο εκδότης του περιοδικού *Βιομηχανική Επιθεώρησης* Σπύρος Βοβολίνης προειδοποιούσε ότι χρειαζόταν μόχθος και σοβαρότητα ώστε «η προνομιούχος φυλή μας» να κατορθώσει όσα άλλοι, «ολιγότερον προικισμένοι», Ευρωπαίοι είχαν πετύχει από άποψη παραγωγικής ανάπτυξης, ανταγωνιστικότητας και βιοτικού επιπέδου.¹⁵³ Παραμονές της Συμφωνίας Σύνδεσης, ο Βοβολίνης έκανε λόγο για «αγώνα δρόμου» προκειμένου οι Έλληνες να καλύψουν «εντός δύο δεκαετιών, απόστασιν αιώνων, η οποία χωρίζει την παραγωγική μας οργάνωσιν, διάρθρωσιν και κατάρτισιν, από εκείνην των χωρών με τας οποίας συνεδέθημεν».¹⁵⁴ «Θετική[ν] αξιοποίησι[ν] του ελληνικού επιχειρηματικού δαιμονίου εις την βιομηχανίαν και την βιοτεχνίαν» συνιστούσε ανταποκριτής της *Καθημερινής* από το Παρίσι, ως προϋπόθεση για την προσαρμογή των δύο αυτών κλάδων σε συνθήκες που δεν ευνοούσαν τις μικρές μονάδες παραγωγής.¹⁵⁵

¹⁵² Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση 101η, *ΕΣΒ*, Περίοδος Ε', Σύνοδος Β', τ. Δ', Αθήναι 1961, 24.5.1960, 386.

¹⁵³ *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, έτος 26ο, τ. 26, τεύχ. 298 (Αύγουστος 1959): 504. Ανάλογη έκκληση θα απηύθυνε είκοσι χρόνια αργότερα, στις παραμονές της ελληνικής ένταξης στην ΕΟΚ: «Πρέπει όλοι οι Έλληνες να ανασκουμπωθούν, να ανασυνταχθούν, να συνεργασθούν, να βάλουν νερό στο κρασί του ατομικισμού (χωρίς, όμως, να σβήσουν την δημιουργική φλόγα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας), να επιστρατεύσουν τας αρετάς των (όπως συμβαίνει συνήθως εις τας δυσκόλους στιγμάς της ιστορίας μας)». *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, έτος 45ο, τ. 46, τεύχ. 536 (Ιούνιος 1979): 18.

¹⁵⁴ *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, έτος 27ο, τ. 28, τεύχ. 320 (Ιούνιος 1961): 355.

¹⁵⁵ Σ. Νικολάου, ανάλυση για τη σύνδεση Ελλάδας-ΕΟΚ, *Καθημερινή*, 16-4-1961, στο *Καραμανλής: Αρχείο*, τ. 4, 27.

Οι επιφυλάξεις για την ετοιμότητα της Ελλάδας να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της τελωνειακής ένωσης αποτυπώθηκαν στη μεταβατική περίοδο των 22 ετών, την οποία προέβλεπε η τελική Συμφωνία Σύνδεσης της 9ης Ιουλίου 1961 για τη σταδιακή άρση της προστασίας των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων. Αυτή η περίοδος προσαρμογής επικρίθηκε από ορισμένους ως υπερβολικά μακρά, ικανή να δημιουργήσει κλίμα «νωχελείας» και «εφησυχασμού». Αλλά και υπό αυτούς τους όρους, ως εισηγητής της πλειοψηφίας στη συζήτηση για την επικύρωση της Συμφωνίας, ο πρώην υπουργός Λεωνίδας Δερτιλής αναγνώρισε ότι απαιτούνταν «βήματα γίγαντος».¹⁵⁶ Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Παπαληγούρας, ως υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης Καραμανλή, απέδωσε πρωταρχική σημασία στην «αναπροσαρμογή της νοοτροπίας του Έλληνα οικονομικού ανθρώπου».¹⁵⁷ Ταυτόσημη άποψη εξέφρασε ο βουλευτής, τότε, της Ενώσεως Κέντρου Αθανασιάδης-Νόβας. Εστίασε μάλιστα στο «αψίκορον του Ελληνικού χαρακτήρος», και άλλα στοιχεία ανωριμότητας που εγκυμονούσαν κινδύνους. «Ας ενηλικιωθώμεν», προέτρεπε τους ακροατές του, και «εύκολος θα είναι η πλήρης ένταξίς μας εντός της Κοινότητας».¹⁵⁸ Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Καραμανλής φαίνεται να υπολόγιζε, αν όχι στο δαιμόνιο, τουλάχιστον στο ένστικτο αυτοσυντήρησης των Ελλήνων: Όταν θα τους έριχνε στα βαθιά νερά της Κοινής Αγοράς, για να μη πνιγούν, έπρεπε να μάθουν κολύμπι.¹⁵⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο, κυβερνητικοί βουλευτές προέβαλλαν τη Συμφωνία Σύνδεσης ως ευκαιρία «διά να δράση και να μεγαλοουργήσει... το οικονομικόν και εμπορικόν δαιμόνιον της ελληνικής φυλής».¹⁶⁰ Ο υφυπουργός Συντονισμού Ιωάννης Μπούτος απέρριπτε ως «ηττοπαθή» τη στάση των επικριτών της ελληνικής σύνδεσης με την

¹⁵⁶ Λ. Δερτιλής, Συνεδρίαση ΙΖ', 24.1.1962, 276.

¹⁵⁷ Π. Παπαληγούρας, Συνεδρίαση ΙΗ', 25.1.1962, 288. Περισσότερο αισιόδοξος ο υφιστάμενός του στο υπουργείο, ο Μπούτος, υπενθύμισε την εγνωσμένη ικανότητα των Ελλήνων να τα βγάλουν πέρα σε συνθήκες πολύ πιο δύσκολες από εκείνες της σύνδεσης με την ΕΟΚ: Συνεδρίαση ΚΒ', 31.1.1962, 391.

¹⁵⁸ Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Συνεδρίαση ΛΕ', 19.2.1962, 666.

¹⁵⁹ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 11, 147. Η βεβαιότητα του πρωθυπουργού στηριζόταν στην πεποίθησή του ότι οι Έλληνες «έχουν, προ παντός, την ικανότητα της μαθήσεως και της προσαρμογής».

¹⁶⁰ Σ. Παπαδάκης, Συνεδρίαση ΛΕ', 19.2.1962, 676-7.

ΕΟΚ και εξέφραζε την εμπιστοσύνη του στην «προσαρμοστικ[ήν] ικανότη[α] του Ελληνικού λαού και τας ικανότητάς του να ανταπεξέρχεται» σε ακόμα δυσκολότερες συνθήκες.¹⁶¹ «Η φυλή μας», διαβεβαίωνε ο βουλευτής της Β΄ Αθηνών Στυλιανός Παπαδάκης, «διακρίνεται από απέραντον δημιουργικότητα» και η σύνδεση με την ΕΟΚ έπρεπε να αφυπνίσει τις «εν αδρανεία» δυνάμεις της. Προϋπόθεση ήταν «να συνδυαστή με τας γνώσεις της επιστήμης και τα επιτεύγματα της τεχνικής εξελίξεως και θελήση να πειθαρχήση εις την επιδίωξιν» των στόχων του κυβερνητικού προγράμματος.¹⁶² Αλλά και για το βουλευτή, τότε, της Ενώσεως Κέντρου, Ευάγγελο Σαββόπουλο, «η Κοινή Αγορά δημιουργούσε ιδανικές συνθήκες «ελευθερία[ς] κινήσεως εμπορίου και ατόμων» για να ανθίσει το εμπορικό δαιμόνιο του Έλληνα.¹⁶³ Στον ίδιο αισιόδοξο τόνο, καταχώρηση μιας ελληνικής βιομηχανίας στην εφημερίδα *Ελευθερία* ενημέρωνε το αναγνωστικό κοινό ότι, μετά τη Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ, «ήδη εγεννήθη το πρόβλημα της επιβιώσεως της Ελληνικής βιομηχανίας, που καλείται να συναγωνισθή τους κολοσσούς αυτούς... Με αισιοδοξίαν βλέπομεν όμως ότι το θάνατον ελληνικόν δαιμόνιον ετέθη εις κίνησιν και αυτήν την φοράν, και αρκετές ελληνικές βιομηχανίες είναι ήδη έτοιμες για τον διεθνή ανταγωνισμό».¹⁶⁴ Πιο συγκρατημένος, ο πρόεδρος των Ελλήνων Βιομηχάνων, απευθυνόμενος στην ετήσια συνέλευση του Συνδέσμου, προειδοποίησε για τον αρνητικό αντίκτυπο από τις «μεγαλοστομίας και κραιπάλην λόγων». Οι μελλοντικοί εταίροι της χώρας, προειδοποιούσε, «μάς περιεργάζονται ... εξετάζουν αν ημπορούν να υπολογίζουν εφ' ημάς ως συνεργάτας ή αν δικαιούνται να μας μεταχειρισθούν ως υποτακτικούς».¹⁶⁵

¹⁶¹ Ι. Μπούτος, Συνεδρίαση ΚΒ΄, 31.1.1962, 391.

¹⁶² Σ. Παπαδάκης, Συνεδρίαση ΛΕ΄, 19.2.1962, 676-7. Πβ. αγόρευση Σταμούλη Ελαφρού, Συνεδρίαση ΚΘ΄, 8.9.1964, 609.

¹⁶³ Ε. Σαββόπουλος, Συνεδρίαση ΚΕ΄, 5.2.1962, 454.

¹⁶⁴ «Οι νέοι ορίζοντες της Ελληνικής βιομηχανίας», *Ελευθερία*, 20-11-1962, 4. Είναι ενδιαφέρον ότι δεκαοκτώ χρόνια αργότερα, με την ευκαιρία της ένταξης στην ΕΟΚ, εκπρόσωποι εργοδοτών και εργαζομένων αναφέρονταν στο «δαιμόνιο της φυλής» (εναλλακτικά, στην «επιχειρηματικότητα των Ελλήνων») ως βασική συνεισφορά της Ελλάδος προς την Κοινότητα: Ανακοίνωση της ΑΔΕΔΥ για την υπογραφή της συμφωνίας ένταξης, 28.5.1979, στο *Καραμανλής: Αρχείο*, τ. 11, 151· απόσπασμα από την ομιλία του προέδρου του ΣΕΒ Δημήτριου Κυριαζή στην ετήσια Γενική Συνέλευση του Συνδέσμου (1980), Πανσέληνα, «*Οραματιστές*», 78-79.

¹⁶⁵ Ομιλία Γ. Δράκου, 1963, στο Πανσέληνα, «*Οραματιστές*», 76-77.

Αν η κυβέρνηση έδινε έμφαση στη συμβολή των παραγωγικών τάξεων και των Ελλήνων συνολικά στην επιτυχία του εγχειρήματος της σύνδεσης Ελλάδας–ΕΟΚ, η κεντρικά αντιπολίτευση τόνιζε την ευθύνη των κυβερνώντων να διαμορφώσουν τις κατάλληλες συνθήκες προκειμένου ο ελληνικός λαός «να αναπτύξει τας προσπαθείας του, τας απειριορίστους δυνατότητάς του». ¹⁶⁶ Ο λαός αυτός, διαβεβαίωνε ο βουλευτής Χανίων Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, «είναι καλής πάστας υπό την προϋπόθεσιν όμως ότι θα καθοδηγηθή από την υπεύθυνον πολιτικήν του ηγεσίαν». ¹⁶⁷ Κατά το συνάδελφό του στην Ένωση Κέντρου Ζίγδη, η Ελλάδα είχε έως τότε αποτύχει να μετάσχει στη μεγάλη «οικονομική επανάσταση» που είχε συντελεστεί στη Δυτική Ευρώπη. Τώρα, ως μέλος «εις μίαν συνεταιρισμένην Ευρωπαϊκήν Κοινωνίαν», είχε ελπίδες να τα καταφέρει. ¹⁶⁸ Αν το κράτος ανταποκρινόταν στην αποστολή του, υπερθεμάτιζε ο βουλευτής Χίου Ζορμπάς, οι Έλληνες ήταν σε θέση να γίνουν «οι αυθένται της Ευρώπης». Διαφορετικά, το μέλλον διαγραφόταν δυσοίωνα: Η Ελλάδα θα καταντούσε «αποικία της Ευρώπης», «πτωχός συγγενής» των εταίρων της, δεξαμενή φτηνής εργατικής δύναμης και τόπος «αναψυχή[ς] των πλουσίων ξένων». ¹⁶⁹ Ο Σαββόπουλος έστρεψε τα πυρά του προς «την αλόγιστον φορολογικήν πολιτικήν» που εξωθούσε τους Έλληνες εμπόρους –τους καλύτερους του κόσμου– να μεταφέρουν τα κέρδη αλλά και την έδρα τους στο εξωτερικό. ¹⁷⁰ Αυτά και άλλα προσκόμματα είχε υπόψη του ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων όταν δήλωνε μεν έτοιμος να ανταποκριθεί στην πρόκληση της σύνδεσης, καλούσε όμως την κυβέρνηση να απαλλάξει το κόστος παραγωγής των προϊόντων τους από «σοβαράς επιβαρύνσεις». ¹⁷¹

Δαιμόνιο και Παιδεία

Η σύνδεση με την ΕΟΚ υπαγόρευε τη θεραπεία της χρόνιας ανεπάρκειας της δημόσιας διοίκησης, η οποία, σε μεγάλο βαθμό, κατόπτριζε

¹⁶⁶ Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΙΗ', 25.1.1962, 296.

¹⁶⁷ Κ. Μητσοτάκης, Συνεδρίαση ΚΖ', 7.2.1962, 504.

¹⁶⁸ Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση ΚΒ', 31.1.1962, 397.

¹⁶⁹ Ν. Ζορμπάς, Συνεδρίαση ΙΗ', 25.1.1962, 296.

¹⁷⁰ Ε. Σαββόπουλος, Συνεδρίαση ΚΕ', 5.2.1962, 454.

¹⁷¹ Καραμανλής: *Αρχείο*, τ. 4, 536.

τις αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος.¹⁷² Κατά το διάστημα που προηγήθηκε της Συμφωνίας Σύνδεσης, υπήρχαν επανειλημμένες αναφορές στο εκπαιδευτικό έλλειμμα ως παράγοντα οικονομικής καθυστέρησης. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Χατζηγιάννη, βουλευτή Λαρίσης με το Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, η «άνισος από την πολιτεία προσφορά των μέσων της μορφώσεως» ευθυνόταν για το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της νεολαίας της εποχής, η οποία διατηρούσε αμειώτες τις αρετές «της ελληνικής ευφυΐας και της ελληνικής φιλοτιμίας».¹⁷³ Μία δεκαετία αργότερα, και ενόψει της σύνδεσης Ελλάδος-ΕΟΚ, ο βουλευτής της ΕΔΑ, καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Νικόλαος Κιτσίκης αναρωτήθηκε πώς ήταν δυνατόν η ελληνική οικονομία να ανταγωνιστεί τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές «με τον εργαζόμενον λαόν αναλφάβητον, ανίκανον να παρακολουθήση νέας μεθόδους παραγωγής». Σύμφωνα με στοιχεία της απογραφής του 1951 που επικαλέστηκε, οι αναλφάβητοι στο σύνολο του πληθυσμού ανέρχονταν στο 24%, ενώ η παραγωγικότητα της οικονομίας, σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΟΚ, δεν ξεπερνούσε το 37% στη γεωργία και το 38% στη βιομηχανία.¹⁷⁴ Βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού της χώρας συνιστούσε και ο Σαββόπουλος, τότε βουλευτής της Ενώσεως Κέντρου.¹⁷⁵

Περισσότερο από κάθε άλλον πολιτικό ηγέτη της εποχής του, ο Γεώργιος Παπανδρέου έχει ταυτιστεί στην κοινή συνείδηση με την προαγωγή της παιδείας. Επανειλημμένα, διατύπωσε την άποψη ότι η μεταρρύθμιση και η αναβάθμιση της παρεχόμενης εκπαίδευσης αποτελούσαν βασικές προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσουν «όλα τα τάλαντα της Φυλής». Εισηγούμενος τη διεύρυνση του θεσμού των υποτροφιών για «τα διακρινόμενα παιδιά του Λαού», συνέδεσε την ενθάρρυνση της αριστείας με το μέλλον του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η Δημοκρατία, διακήρυξε, βρίσκει τη δικαίωσή της μόνον «όταν καταστή εις την πράξιν Αριστοκρατία. Όταν οι Άριστοι ηγούνται του Λαού».

¹⁷² Όπως ήδη αναφέρθηκε, η εισηγητική έκθεση νομοσχεδίου για την περιφερειακή ανάπτυξη διαπίστωνε έλλειψη «φιλοσοφημένων και ειδικώς εκπαιδευμένων στελεχών», σημ. 66.

¹⁷³ Δ. Χατζηγιάννης, Συνεδρίαση ΜΔ', 14.2.1952, 546.

¹⁷⁴ Ν. Κιτσίκης, Συνεδρίαση ΚΕ', 5.2.1962, 439.

¹⁷⁵ Ε. Σαββόπουλος, Συνεδρίαση ΚΑ', 27.8.1963, 317.

Προς τον σκοπό αυτό, η πολιτεία όφειλε να αξιοποιεί «το σύνολον των ταλάντων της Φυλής», με αφετηρία το δημοτικό σχολείο.¹⁷⁶

Ένα πρόβλημα, το οποίο επιδρούσε ανασταλτικά στην εκπαιδευτική πολιτική των κυβερνήσεων έως το 1963, ήταν η εξεύρεση πόρων για την παιδεία. Πρόσθετο ζήτημα, που επανειλημμένα απασχόλησε τη Βουλή, αποτελούσε ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης, και ειδικότερα η διάκριση ανάμεσα σε κλασική/ανθρωπιστική και τεχνική/επαγγελματική κατεύθυνση. Πολιτικοί και οικονομολόγοι, όπως ο Ζολώτας, θεωρούσαν την ανεπάρκεια της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ουσιώδη ανασταλτικό παράγοντα για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. «Ο έλλην εργάτης», βεβαίωσε ο διαπρεπής οικονομολόγος, «διακρίνεται διά την δεξιοτεχνίαν του και την ικανότητα ταχείας προσαρμογής εις νέας τεχνικάς μεθόδους», πλην όμως «είναι πλημμελώς καταρτισμένος».¹⁷⁷

Ωστόσο, και μόνη η συζήτηση για την ενίσχυση της τεχνικής κατεύθυνσης προκαλούσε ανησυχίες. Με αφορμή τη συζήτηση σχετικού νομοθετικού διατάγματος το 1959, βουλευτές, όπως ο Νικόλαος Κοντογιαννόπουλος που είχε εκλεγεί με την Ένωση Λαϊκού Κόμματος στην Ηλεία, προειδοποίησαν για τον κίνδυνο ο επιχειρούμενος μερικός προσανατολισμός της μέσης εκπαίδευσης να αλλοιώσει «την αιωνόβιον βάσιν της εθνικής μας παιδείας», όπως τη σκιαγραφούσε το άρθρο 16 του Συντάγματος. Ο βουλευτής απηύθυνε έκκληση να διατηρηθεί η «ανθρωπιστική μορφή» της παιδείας με πυρήνα, κατά συνταγματική επιταγή, το «Ελληνοχριστιανικόν ιδεώδες».¹⁷⁸ Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι, κατά τη μακρά συζήτηση που προηγήθηκε της υπερψήφησης του νομοθετικού διατάγματος «περί τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσεως, οργανώσεως της Μέσης Εκπαιδευσεως και διοικήσεως της Παιδείας», στις 11.8.1959, ουδεμία ρητή αναφορά στο «δαιμόνιο» εντοπίστηκε, το οποίο κατά τεκμήριο ήταν προορισμένα να ακονίσουν τα υπό ίδρυση γυμνάσια «νέου τύπου».¹⁷⁹

¹⁷⁶ Γ. Παπανδρέου, Συνεδρίαση ΜΘ', 18.2.1957, 704.

¹⁷⁷ Ζολώτας, *Οικονομική ανάπτυξις*, 15.

¹⁷⁸ Ν. Κοντογιαννόπουλος, Συνεδρίαση ΞΖ', 26.6.1959, 1145-46.

¹⁷⁹ Βλ. συνεδριάσεις ΞΔ'-Ο', ΟΒ'-ΟΔ', ΟΗ' (23.6-16.7.1959) της Ειδικής Επιτροπής του Άρθρου 35 του Συντάγματος, *ΕΠΣΒ*, Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', τ. Α' (ανατύπωση, Αθήναι, 1976).

Το έλλειμμα στην εθνική παιδεία φιλοδόξησαν να καλύψουν οι κυβερνήσεις της Ενώσεως Κέντρου υπό τον Παπανδρέου. Ήδη, στο Λόγο του Θρόνου που είχε προετοιμάσει η πρώτη, βραχύβια κυβέρνηση, το Δεκέμβριο του 1963, διαπιστωνόταν η ανεπαρκής αξιοποίηση των πνευματικών αρετών του «εκλεκτού» ελληνικού λαού, και διακηρυσσόταν η πεποίθηση «ότι η πρώτη επένδυσίς είναι ο άνθρωπος».¹⁸⁰ Η κυβέρνηση είχε «υποχρέωσιν και αποστολήν» να αξιοποιήσει το πνεύμα, αυτό το «χάρισμα της Φυλής μας» και δεσμευόταν να εξυψώσει «και την γενικήν και την τεχνικήν μόρφωσιν του Λαού μας, διά να ημπορέση να επιζήση» στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον που διαμόρφωνε η σύνδεση της Ελλάδος με την ΕΟΚ.¹⁸¹ Παραμονές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, ο υπουργός Βιομηχανίας Ζίγδης υπογράμμισε τη σημασία της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Το πρόβλημα, επεσήμανε, ήταν η έλλειψη όχι επιστημόνων ή ανειδίκευτων εργατών, αλλά μεσαίων στελεχών. Ενόψει της εισόδου στην Κοινή Αγορά, πρόβαλλε επιτακτική η ανάγκη «ο ανθρώπινος παράγων να ετοιμασθή» για να συμβάλει σε έναν αγώνα «ζωής και θανάτου» για την εκβιομηχάνιση της χώρας.¹⁸² Έλλειμμα τεχνικής κατάρτισης, σε σύγκριση με τη γενική μόρφωση και την «αντίληψη» των Ελλήνων, διαπίστωνε και βουλευτής της αντιπολίτευσης, αναγόρευε δε τη θεραπεία του σε μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την είσοδο της Ελλάδας «εις την διεθνή οικονομικήν ζωήν».¹⁸³

Εισηγούμενος την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, ο βουλευτής Κυκλάδων Αλαβάνος επικαλέστηκε έκθεση του ΟΟΣΑ, σύμφωνα με την οποία «εις την Ελλάδα παρατηρείται πλήρης έλλειψις ανθρωπίνης υποδομής... έλλειψις στελεχών τεχνικών, έλλειψις Παιδείας». Η συνέπεια ήταν η χώρα να αδυνατεί όχι μόνο να απορροφήσει ξένες πιστώσεις αλλά και να αξιοποιήσει τους δικούς της εθνικούς πόρους. Μέσω της μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος, η κυβέρνηση απέβλεπε να αξιοποιήσει «την πολυτελεστέραν ύλην την οποίαν

¹⁸⁰ Λόγος του Θρόνου, Συνεδρίαση Α', 16.12.1963, 5.

¹⁸¹ Στο ίδιο, και Γ. Παπανδρέου, Συνεδρίαση ΞΑ', 30.10.1964, 165.

¹⁸² Ι. Ζίγδης, Συνεδρίαση Στ', 1.4.1964, 75.

¹⁸³ Σταμούλης Ελαφρός, Συνεδρίαση ΚΘ', 8.9.1964, 609.

διαθέτει η χώρα μας, το Ελληνικόν πνεύμα». «Δεν ενταφιάζομεν το τάλαντον της Ελληνικής φυλής», διακήρυττε, «το αποκαλύπτομεν και πολλαπλασιάζομεν το δώρον που επήραν από τον Θεόν τα παιδιά της Ελλάδος». ¹⁸⁴ Αυτό το «τάλαντον» θα αποδεικνυόταν το μεγαλύτερο όπλο των Ελλήνων απέναντι στον «τεχνικόν και οικονομικόν οπλισμόν» των εταίρων τους στην Ενωμένη Ευρώπη.

Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, υφυπουργό Παιδείας Λουκή Ακρίτα, η πρωτοβουλία αυτή της κυβέρνησης Παπανδρέου προοριζόταν «να αξιοποιηθή εις σύντομον χρονικόν διάστημα το σύνολον του πνευματικού και πολιτιστικού μας δυναμικού και να θέση εις την υπηρεσίαν και της Ελλάδος και του κόσμου το ελληνικόν δαιμόνιον». ¹⁸⁵ Έως τότε, υποστήριξε, το παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα υπέθαλπε μεν την προγονολατρία του νέου Έλληνα, τον άφηνε όμως «απονεκρωμένο, αποδιοργανωμένο από τον λίβαν μιας καθυστερήσεως και οπισθοδρομικότητος». Η μεταρρύθμιση εισήγε νέες μεθόδους στη μεταλαμπάδευση της αρχαίας πνευματικής κληρονομιάς. Ο απώτερος στόχος ήταν, σε διάστημα είκοσι ετών, να προετοιμάσει μια νέα γενιά, ικανή να αντιμετωπίσει τον «δεινόν» ανταγωνισμό των άλλων λαών «σε μίαν πανανθρώπινη προσπάθεια ειρήνης, ευημερίας και πολιτισμού». Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Ακρίτας και ο πρωθυπουργός και υπουργός Παιδείας Παπανδρέου οραματίζονταν μια ειρηνική εθνική εξόρμηση «από τον περιορισμένον χώρον εις τον οποίον ευρισκόμεθα ... μέχρι της Ασίας και της Αφρικής, με προπύργιον την Κύπρον». ¹⁸⁶

Αποτίμηση

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος (1945-67) υπήρξε καθοριστική τόσο για το έργο της ανασυγκρότησης όσο και για το στοίχημα της βιωσιμότητας και της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Βήματα προόδου

¹⁸⁴ Ν. Αλαβάνος, Συνεδρίαση ΚΓ', 27.8.1964, 459.

¹⁸⁵ *Μακεδονία*, 4.10.1964, 11.

¹⁸⁶ Λ. Ακρίτας: Συνεδρίαση ΚΔ', 28.8.1964, 502· ο ίδιος, Συνεδρίαση ΛΖ', 23.9.1964, 185· δηλώσεις Παπανδρέου στη Θεσσαλονίκη, *Ελευθερία*, 28.10.1964. Από την πλευρά της Αριστεράς, ο εισηγητής της ΕΔΑ Μίκης Θεοδωράκης υπερθεμάτιζε: Συνεδρίαση ΚΕ', 1.9.1964, 509.

αναμφίβολα έγιναν, καθώς γρήγορα ξεπεράστηκαν τα προπολεμικά επίπεδα παραγωγής σε όλους τους τομείς,¹⁸⁷ τέθηκαν οι βάσεις για τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από τον αγροτικό στους τομείς της βιομηχανίας και των υπηρεσιών,¹⁸⁸ ενώ η μέση ετήσια αύξηση του ακαθάριστου εθνικού και του κατά κεφαλήν εισοδήματος, μεταξύ 1950 και 1967, κινήθηκε άνω του 6,5% και του 5,5%, αντίστοιχα.¹⁸⁹ Ωστόσο, παρέμειναν δομικές αδυναμίες, όπως η πολύ μικρή κλίμακα των ελληνικών παραγωγικών μονάδων σε όλους τους τομείς, αδυναμίες στις οποίες προστέθηκαν σημαντικές στρεβλώσεις, όπως ο πληθυσμιακός και παραγωγικός υδροκεφαλισμός, με επίκεντρο την πρωτεύουσα του κράτους. Τα προβλήματα αυτά επέτεινε η αποτυχία διαδοχικών κυβερνήσεων να δημιουργήσουν έναν ευέλικτο, αμερόληπτο και αποτελεσματικό κρατικό μηχανισμό.

Στο πλαίσιο αυτό, η προσφυγή στο «δαιμόνιο» και τα συνώνυμά του συνδέεται τόσο με την ερμηνεία οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων (π.χ. μετανάστευση, επιδόσεις στη ναυτιλία και το εμπόριο), όσο και με την αξιολόγηση, αρνητική ή θετική, πολιτικών επιλογών, ιδίως στα πεδία της οικονομίας (π.χ. επενδυτικά προγράμματα, μέτρα για την απελευθέρωση της αγοράς, σύνδεση Ελλάδας–ΕΟΚ) και της παιδείας (ιδίως με τη μεταρρύθμιση του 1964). Κατά βάθος, όμως, η επίκληση του εν λόγω στερεοτύπου, σκοπό είχε να αντισταθμίσει προφανή ελλείμματα, ιδίως σε κεφάλαια, υποδομές και τεχνικά μέσα, αλλά και την αδυναμία του κράτους να σχεδιάσει και να προωθήσει με συνέπεια ένα προγραμματικό πλαίσιο για την οικονομία, ιδίως μετά τον τερματισμό της αμερικανικής εποπτείας, το 1953-54. Η ελπίδα ήταν ότι το δαιμόνιο θα λειτουργούσε ως καταλύτης για να ξεπεραστούν, με μαγικό τρόπο, οι αντιξοότητες και οι παθογένειες που καθήλωναν τη χώρα στην υπανάπτυξη. Για το σκοπό αυτό, βέβαια, έπρεπε να πεισθούν να επενδύσουν στην εγχώρια οικονομία οι κατεξοχήν φορείς του «δαιμονίου», οι Έλληνες ιδιώτες κεφαλαιούχοι, εντός και, ιδίως, εκτός Ελλάδος. Αν

¹⁸⁷ Στον πρωτογενή τομέα αυτό συντελέστηκε το 1947, ενώ στο δευτερογενή το 1950: *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος, 1928-1978* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 1978), 284-5.

¹⁸⁸ Μεταξύ 1956 και 1966, η συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ μειώθηκε από 26,9% σε 21,7%, ενώ αντιστρόφως ανάλογη ήταν η εικόνα του δευτερογενούς τομέα, που σημείωσε αύξηση από 21,5% σε 26,8%: *ό.π.*, 496.

¹⁸⁹ *Ο.π.*, 283, 496 και 517.

αυτό συνέβαινε, ίσως έμπαινε φραγμός στη διαρροή «πολυτίμου Ελληνικού αίματος»¹⁹⁰ αλλά και στην αξιοποίηση του «δαιμονίου της φυλής» μακράν του πατρώου εδάφους.

Ως προς την παγίωση του στερεοτύπου, η επιλεκτική αναδίφηση στον Τύπο και στο σύνολο των επίσημων πρακτικών της Βουλής έδειξε ότι το «δαιμόνιον της φυλής» εξακολουθεί να παρουσιάζεται ως κοινός τόπος, συστατικό στοιχείο της κοινής αντίληψης (received wisdom) για τον εθνικό χαρακτήρα των Ελλήνων. Η επενέργειά του σε διάφορες εκδηλώσεις του συλλογικού και ατομικού βίου των Ελλήνων θεωρείται δεδομένη. Για το λόγο αυτό, οι σχετικές αναφορές στον Τύπο και το κοινοβούλιο δεν είναι τόσο πυκνές και έχουν μάλλον ευκαιριακό (casual) παρά συστηματικό χαρακτήρα. Μάλιστα, σε σύγκριση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο του Μεσοπολέμου και της Κατοχής, αλλά και με την παρατεταμένη οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008-9, η προσφυγή στην αξιωματική/υπερβατική έννοια του «δαιμονίου» ήταν δηλωτική ενός κλίματος προσδοκιών οικονομικής ανόδου, η επίτευξη της οποίας θα επιβεβαίωνε, για μια ακόμα φορά, το τρικουπικό αξίωμα ότι «η Ελλάς προώρισται να ζήσει και θα ζήσει».

Κατά την περίοδο που εξετάστηκε, ο μύθος του δαιμονίου αποκαλύπτει περισσότερα για τους χρήστες του παρά για το φαινόμενο το οποίο, υποτίθεται, ότι περιγράφει και επεξηγεί. Για παράδειγμα, συνήθως χρησιμοποιείται κατά κυριολεξία και χωρίς επιφυλάξεις, συχνά υποδηλώνει επιβίωση φυλετικών (racialist) προκαταλήψεων και σπανίως αμφισβητείται. Μάλιστα, ακόμη και εκείνοι, όπως οι εκπρόσωποι της Αριστεράς ή εμβριθείς οικονομολόγοι, που είχαν κάθε λόγο να αμφιβάλλουν για τη βασιμότητα της στερεοτυπικής αυτής κατασκευής, αποφεύγουν τη δημόσια απομυθοποίηση του όρου. Κάτι τέτοιο θα σκορπούσε απαισιοδοξία στο κοινό, καθ' όσον ελάχιστοι όροι μπορούσαν να τονώσουν τη συλλογική αυτοπεποίθηση, την πίστη στην ικανότητα των Ελλήνων να «τα βγάζουν πέρα», σε πείσμα των δυσχερειών και των προκλήσεων του παρόντος. Το βέβαιο είναι ότι η επίκληση του «δαιμονίου της Φυλής» παρέπεμπε σε μια οικεία έννοια με ευρύτατη παραδοχή, ικανή να διεγείρει συναισθηματική αντίδραση, συνήθως θετική, σπανιότερα αρνητική και κάποτε εύθυμη.

¹⁹⁰ Βλ. σημ. 58.